

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра історії ім. проф. М.П.Ковальського

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістра

на тему:

«М. Грушевський та Українська революція»

Виконав:

студент 2 курсу, групи МІ-61
спеціальності 032 Історія та археологія
освітньо-професійної програми
“Історія та археологія”

Симонович Дмитро Володимирович

Керівник - доктор історичних наук,

професор Яремчук Віталій Петрович

Рецензент - кандидат історичних наук,

доцент Рудько Сергій Олександрович

Робота допущена до захисту
(протокол № 6 засідання кафедри історії від 06 грудня 2021 року)

Завідувач кафедри історії
ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Микола БЛИЗНЯК

Острог, 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	2
РОЗДІЛ 1: М. ГРУШЕВСЬКИЙ НА ЧОЛІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ	7
1.1 Участь у формуванні та організації діяльності української влади.....	9
1.2 У період наростання революційної хвилі та політичного суперництва (травень – жовтень 1917 р.).....	18
1.3 Політична діяльність М. Грушевського як лідера УНР.....	30
РОЗДІЛ 2: ЕВОЛЮЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ М. ГРУШЕВСЬКОГО.....	50
2.1 Обґрунтування ідеї автономії України у демократичній федерації.....	53
2.2 Еволюція державницького проекту М. Грушевського.	62
2.3 Візія соціально-економічного майбутнього України.....	70
2.4 Погляди на духовний розвиток вільної України.....	77
ВИСНОВКИ.....	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	86

ВСТУП

Актуальність дослідження. Михайло Грушевський є одним із найвизначніших істориків України. Його життєвий шлях і величезний творчий спадок залишається об'єктом багатьох досліджень. Попри існування багатьох праць присвяченим політичній та публіцистичній активності Грушевського, існують істотні неточності, стереотипи та упередження щодо цих аспектів діяльності вченого.

Всупереч його організаційному та політичному досвіду в різних наукових інституціях та громадсько-політичних організаціях, на нього повішений ярлик хорошого історика, але поганого політика. Останнє потребує детального аналізу для підтвердження чи спростування такого упередження. Для цього потрібно звернутись до першоджерел, а саме до публіцистики Михайла Сергійовича та конкретно до його політичної діяльності.

Його великий публіцистичний спадок, створений під час головування ЦР, послуговує важливим джерелом для аналізу еволюції політичних поглядів та бачення розвитку української державності в майбутньому.

Тому особливо актуальним є ретельно дослідити його політичну та публіцистичну активність задля розвіювання чи засвідчення окремих аспектів його діяльності та визначити межі його впливу на розвиток української революції.

Історія вивчення. Дослідження діяльності лідера «національно-буржуазної історіографії» М. Грушевського та посилання на його праці були під суворою забороною протягом всього існування СРСР, до якого входила Україна. Очевидно, що об'єктивні дослідження були неможливими, створюючи величезну порожнечу в українській історичній науці. Тому українські діаспорні історики заповнювали цей вакуум своїми напрацюваннями, присвяченими багатоаспектній діяльності та творчості вченого.

Значну роль у сприянні дослідження творчості, політичної та публіцистичної діяльності Грушевського пов'язано із заснуванням Українського Історичного Товариства в США за ініціативою Любомир Винара. Він також став засновником грушевськознавства як окремого напрямку історичних досліджень. Відтак було розпочате систематичне дослідження постаті Грушевського. Починаючи з 90-их років минулого століття почалося активне дослідження постаті Грушевського в Україні.

Публіцистичну діяльність у своїх працях розглядали Л. Винар, Володимир Модрич-Верган, Валерій Солдатенко, Сергій Плохій, Владислав Верстюк, Геннадій Корольов, Володимир Нікітін, Тетяна Забейворота. Л. Винар та В. Модрич-Верган одні з перших дослідників М. Грушевського, які впорядкували публіцистичну спадщину в період його перебування головою ЦР. В. Модрич-Верган вказав, що антивійськові погляди Грушевський є стереотипом, створеним впродовж останніх десятиліть. Всі історики розглядають публіцистику М. Грушевського цінним джерелом для дослідження періоду ЦР та розуміння суспільно-політичних поглядів Михайла Сергійовича.

Державницьку діяльність М. Грушевського висвітлено в працях таких істориків як Л. Винар, Микола Андросяк, В. Солдатенко, Віталій Тельвак, Панас Феденко, Олександр Копиленко, С. Плохій, Руслан Пиріг, Анна Процик, Даріана Блохин. Л. Винар вперше найбільш ґрунтовно дослідив політичну діяльність М. Грушевського. В його працях зображено Грушевського як лідера української нації, державника та будівничого української модерної держави. Він відніс Грушевського до найяскравіших постатей української історії та вказав, що саме він став причиною того, що була проголошена незалежність України в 1918 р. Глибоко досліджено політичний аспект діяльності М. Грушевського у працях Сергія Плохія. М. Грушевський постає людиною, яка відіграла значну роль на вплив та розвиток українського руху. Руслан Пиріг дослідив проблему відносин ЦР та держав Центрального блоку і ставлення М. Грушевського до українсько-німецького періоду УНР. В його працях висвітлено його політичну діяльність в останні місяці головуванням ЦР.

Валерій Солдатенко написав ґрунтовні праці, розглядаючи М. Грушевського ініціатором ідеї української революції. Дослідник вказує на те, що М. Сергійович сформулював її політичну платформу та концепцію.

Суспільно-політичні погляди М. Грушевського знаходимо у працях таких дослідників як Павло Галда, Людмила Казакова, Роман Хлевной, В. Солдатенко, Володимир Крот, Тетяна Плазова, Г. Корольов, В. Лозовий, В. Тельвак, Надія Щербак, Віталій Хоменко. Геннадій Корольов проаналізував ідеологічний вплив М. Грушевського на політичний курс ЦР. Дослідник описав еволюцію поглядів Михайла Сергійовича від автономістсько-федералістських до самостійницьких.

Мета роботи: з'ясувати роль Михайла Грушевського в Українській революції в добу керівництва ним Українською Центральною Радою. Для досягнення мети було поставлено такі завдання:

- Показати роль М. Грушевського у формуванні і діяльності органів української влади на початку Української революції;
- З'ясувати його внесок у виробленні політичного курсу української влади у період наростання революційної хвилі та загострення політичного суперництва (травень – жовтень 1917 р.);
- Простежити політичну діяльність М. Грушевського як лідера Української Народної Республіки;
- Проаналізувати еволюцію державницького проєкту М. Грушевського від автономії до незалежності України;
- Висвітлити бачення керівником УЦР соціально-економічного облаштування та духовного життя нової Української держави.

Об'єктом дипломної роботи є суспільно-політичні процеси в Україні доби початкової фази Української революції, а її **предметом** – роль Михайла Грушевського у цих процесах.

Географічні межі дослідження визначаються територією тогочасної післяреволюційної підросійської України (лютий 1917 – квітень 1918) – згодом УНР.

Хронологічні межі визначаються приїздом Михайла Грушевського до Києва 25 березня [12 березня – за старим стилем] після Лютневої революції, що ознаменував собою період початку активної політичної та публіцистичної діяльності вченого. Ліквідація УНР та ЦР внаслідок гетьманського перевороту зумовила відхід М. Грушевського від активного політичного життя. Тому часові рамки окреслені від березня 1917 до 29 квітня 1918 року.

Методи дослідження зумовлені темою та завданнями роботи. Методологічну основу складають принципи історизму. Були використані загальнонаукові та спеціальні історичні методи. У ході написання даного дослідження перевага надавалася порівняльно-історичному, проблемно-хронологічному та ретроспективному методам. Проблемно-хронологічний метод допоміг структурувати наукове дослідження на розділи та підрозділи. За допомогою порівняльно-історичного методу з'ясовані схожості та відмінності суспільно-політичних поглядів М. Грушевського протягом його керування ЦР. Ретроспективний метод надав змогу послідовно та системно розкрити політичну та публіцистичну діяльність М. Грушевського в досліджуваній період.

Практичне значення полягає в тому, що основні положення роботи та її висновки можуть бути використані студентами ЗВО для поглиблення знань з політичної та публіцистичної діяльності Грушевського та еволюції його політичних поглядів та бачення державного будівництва України в 1917-1918 роки.

Основу джерельної бази становлять публіцистичні статті Михайла Грушевського та його спомини про період УЦР. Останні є цінним джерелом для дослідження доби української революції березня-грудня 1917 р. В них Михайло Сергійович, будучи найкраще обізнаним в справах ЦР, висвітлив маловідомі, але значущі події, від яких залежав хід української революції.

Публіцистична спадщина Михайла Сергійовича, що написана в 1917-1918 р., є вагомим джерелом для вивчення його політичних, соціально-

економічних, культурних та військових поглядів, а також ідей та концепцій будівництва української автономії, згодом – держави. Його позиції, відображені в публіцистичних статтях, швидко підхоплювались іншими діячами ЦР та українськими політичними партіями. Відтак, авторитетна публіцистика М. Грушевського слугувала засобом популяризації його поглядів, ідей та концепцій серед українців, слугувала джерелом пробудження української національної самосвідомості.

Для відтворення практики політичної діяльності лідера УЦР використано також актові джерела. Це насамперед нормативні акти (зокрема, законодавство УЦР), діловодна документація (матеріали поточної діяльності УЦР).

Структура роботи. Робота побудована за проблемним принципом і складається зі вступу, двох розділів основної частини, семи підрозділів, висновків та списку використаних джерел та літератури.

І РОЗДІЛ

М. ГРУШЕВСЬКИЙ НА ЧОЛІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Лютнева, або ж за новим стилем – Березнева революція в Російській імперії спричинила зречення Миколи II та зумовила створення Тимчасового Уряду 15 березня в Петрограді. Він був організований задля виконання верховної влади в державі. В провінціях владу Тимчасового Уряду презентували виконавчі комітети. Водночас в столиці та інших містах були утворені Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів, які спочатку не перебували в опозиції до новостворених органів центрального уряду¹. Петроградські події майже відразу були відомі на окраїнах імперії, незважаючи

Якщо росіяни швидко організували новий уряд після революції, то виникає питання що робили українці. Складність організації української влади у Києві та українських губерніях зумовлювався кількома чинниками. По-перше, колишні російські органи влади нікуди не зникли, а депутати київської міської думи, члени Земського союзу, організації робітників, військових і національних груп утворили Раду об'єднаних громадських організацій Києва, яка стала найавторитетнішим революційним органом влади². Колишні імперські владні інституції залишались по всіх містах українських губерній, а також були організовані Ради робітничих і солдатських депутатів. Відтак на російських землях формувалась система двовладдя, тоді як в українських землях, з формування ЦР – тривладдя, що ускладнювало організацію і встановлення на українських земель безпосередньої влади останніх. Відтак не утворилось політичного вакууму, який би могла повністю заповнити ЦР.

По-друге, українська інтелігенція, що перебувала на той час в Києві не мала конкретного плану дій у випадку повалення імператорської влади.

¹ Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. : 2 вид. Київ: Генеза, 2000 р. С. 111.

² Грицак Я. Нарис історії України. С. 111.

Революція застала все суспільство імперії зненацька³. Організація українського політичного осередку формувалась в дискусіях між схемою діячів ТУП та Дмитром Антоновичем⁴, Володимиром Винниченком та іншими персонами⁵.

По-третє, на цей процес впливала автономістська позиція більшості української інтелігенції⁶. Ідея українська автономії в межах Російської федеративної республіки найбільш ґрунтовно була висвітлена Грушевським в статті «Якої ми хочемо автономії та федерації?». У своїх «Споминах» в середині квітня 1917 р. він писав, що «ладив ширше політичне credo даного моменту: розвиток тодішнього політичного гасла Центральної Ради – «Якої ми хочемо автономії і федерації» (се була перша брошура, котру я випустив, і вона розійшлась щось чи не в 70 тис. примірникам, в кількох виданнях)»⁷. Великий наклад брошури свідчить про прихильність цієї ідеї і серед різних верств українців⁸. В той час як ідея української незалежності була радикальною для українського населення.

По-четверте, це недостатність державницько-політичного досвіду українських діячів, відсутність українських владних інституцій на яких би сформувався фундамент української автономії і неукраїнськість та русифікованість міст українських губерній. Останній фактор визначав політику ЦР у напрямку надання національно-територіальних автономій найчисельнішим народам на території підросійської України.

Узагальнює процес організації української влади на території України висновки М. Грушевського, що до певної міри революційні події 1917 р. в Україні розвивались за російською схемою⁹. В таких умовах розвитку подій

³ Солдатенко В. Внесок М. Грушевського в концепцію української революції. *Український історичний журнал*. Київ, 1996. № 5. С. 6.

⁴ Дмитро Антонович брав активну участь в політичному житті України періоду революції 1917-1920 рр. Активний член ЦР, з 22 січня – міністр морських справ УНР, міністр мистецтва в період Директорії УНР, також був генеральним консулом Української держави в Швеції та головою місії УНР до Італії (1919-1920).

⁵ Грушевський М. Спомини (5). С. 128-131.

⁶ Грицак Я. Нарис історії України. С. 112.

⁷ Грушевський М. Спомини (5). С. 145.

⁸ Солдатенко В. Внесок М. Грушевського в концепцію української революції. С. 8.

⁹ Грицак Я. Нарис історії України. С. 111.

Грушевський зустрів тогочасні реалії українського суспільства та політичного життя в березні 1917 р. у Києві.

1.1 Участь у формуванні та організації діяльності української влади

Після приїзду Грушевського до Києва, він зазначав, що наслідками Лютневої революції активно розпоряджались в Петрограді, в той час як в Києві перешкоджанням революційних подій займалась київська місцева влада¹⁰. «Тривожне і нетерпеливе вичікування корінних змін, в яким жив Петербург, тільки дуже слабкими вібраціями віддавались тут. Місцева влада загнула тутешнє життя міцно і тримала в руках твердо, за поміччю цензури і всяких адміністративних репресій» – таким описом запам'ятався березневий Київ для Михайла Сергійовича¹¹.

Як вважає С. Плохій, Михайло Сергійович по приїзді до Києва не охоче порушував питання автономії зважаючи на тодішню невизначену ситуацію¹². Він аргументує це тим, що лідери українського руху розглядали тогочасні події як лише дрібні заворушення і тому не хотіли зруйнувати свою політичну репутацію в очах ТУ чи ризикувати майбутнім української справи¹³. Поштовхом до висунення радикальних вимог стала активна українська молодь, а Грушевський та діячі ЦР підхопили від них естафетну паличку і направили курс України на автономію¹⁴.

Підтвердженням тимчасової культурницької позиції Грушевського свідчить і те, що він відмовив українським організаціям у Росії долучитись до Московської думи, натомість наголосивши на потребі відкривати школи, книжки та часописи, вважаючи це завданням українського руху на найближчі роки¹⁵. Такі потреби можна знайти у листі Михайла Сергійовича до Олександра Керенського, де він вимагав повернення галичан, інтернованих під час війни у внутрішні губернії Російської імперії, утворення українських початкових шкіл,

¹⁰ Грушевський. М. Спомини (5). С. 131.

¹¹ Там само. С. 131

¹² Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія М. Грушевського. Київ: *Критика*, 2011. С. 85.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

запровадження українських предметів у середніх школах і використання української мови в урядових установах України¹⁶.

Ідея політичної організації українців почала формуватися відразу після Лютневої революції. ТУП запропонувало таку ідею і прагнуло взяти на себе ініціативу створення українського політичного центру в Києві. У березні відбувалась дискусія між членами ТУП і Д. Антоновичем щодо питань формату політичного центру українців¹⁷. Діячі ТУП виступали за створення бюро ТУП, куди б входили делегації інших українських організацій. В той час як Антонович був прихильником створення нового об'єднання, яке б складалось з різних організацій. Грушевський у споминах писав, що його хотіли використати дві конкуруючих фракції задля набуття авторитету для цієї майбутньої організації¹⁸. У ході дискусій, схема Антоновича була підтримана більшістю української інтелігенції, вона була покладена в основу ЦР. З огляду на нову політичну дійсність, Грушевський розумів, що політичні ідеї ТУП не відповідають вимогам часу, і поділятиме ідеї УПРС, партійна програма якої в загальному відповідала його баченню політичного майбутнього України¹⁹.

Авторитет Михайла Сергійовича був визнаний українською київською інтелігенцією в якості лідера нового політичного центру українців, при тому що він сам не був присутній на виборах глави ЦР. В. Солдатенко пише, що: «Обрання Михайла Сергійовича Головою Центральної Ради було, звичайно, визнанням передусім його величезних наукових заслуг, його беззастережного авторитету серед українства. І, очевидно, вибір загалом був вдалим»²⁰. Коли Грушевський прибув до Києва, ЦР вже почала функціонувати. Д. Дорошенко писав, що з прибуттям Грушевського «український рух у Києві зразу відчув досвідчену і авторитетну руку свого керівника. Ніхто в данім моменті не підходив більше для ролі національного вождя, як Грушевський»²¹.

¹⁶ Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія М. Грушевського. С. 85

¹⁷ Грушевський М. Спомини (5) С. 131.

¹⁸ Там само С. 136.

¹⁹ Хоменко В. Михайло Грушевський і Українська партія соціалістів-революціонерів: інформаційний потенціал архівних документів партії. *Архіви України*. Київ, 2018. С. 157.

²⁰ Цит. за: Солдатенко В. Внесок М. Грушевського в концепцію української революції С. 6.

²¹ Винар Л. Автобіографія Михайло Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело до вивчення його життя і творчості. Торонто. Нью-Йорк. Мюнхен: Українське історичне товариство, 1974. С. 32-33.

Політичні погляди Грушевського були сформовані під впливом народницької ідеології. В другій половині XIX століття виникають автономістські та федералістські погляди, які в Україні були закладені Кирило-Мефодіївським товариством. Михайло Драгоманов розвинув ідеї братства, доповнивши їх принципом децентралізації державної влади на місцях та обґрунтував ідею автономії українців в етнографічних межах. На цих ідея виховувалась українська інтелігенція включно з Михайлом Грушевським. Підтвердженням того, що традиції Кирило-Мефодіївців мали домінуючий вплив на Грушевського можна знайти у його статті «В сімдесяті роковини Кирило-Мефодіївського братства». Там він писав, що «Переяславський акт вихопив з рук визволеної України її кров'ю облиту волю, надії нового життя на основах свободи, рівності, братерства. Кирилометодіївці поставили своїм першим завданням вернути їй цю свободу і народовластя на місце Гетьманщини 18 ст. в демократичну українську республіку замість лукавої зв'язки України з Московщиною і Польщею, свобідну федерацію слов'янську... Продовжувати їх діло доля судила нашим часам»²².

Грушевський брав участь у створенні Української національно-демократичної партії в 1899 р., мета якої була здобуття «цілим українсько-руським народом культурної, економічної і політичної самостійності» та його об'єднання в «одноцільний національний організм», що мало на меті створення автономії в межах Австро-Угорської імперії з власним законодавством, адміністрацією та сеймом²³. З тих пір Михайло Сергійович розвивав ідею української автономії доки не почав втілювати її в реальність з 1917 р.

Ще задовго до української революції у 1905 р. Грушевський виступив з ідеєю автономії України в складі Росії. Його позицію можна знайти у статті «Конституційне питання і українство в Росії», в якій він пропонував децентралізацію державної влади в імперії, проведення прямих парламентських виборів, забезпечення регіональної автономії з наданням широких прав

²² Грушевський М. В сімдесяті роковини Кирило-Мефодіївського братства / редкол. : П. Сохань, І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ», 2008. Т. 11. С. 239-240.

²³ Солдатенко В. Внесок М. Грушевського в концепцію української революції С. 2.

місцевим органам влади, гарантування права національним меншинам і їх представництво в органах місцевого самоврядування²⁴. Бачимо, що всі пункти статті були актуальними і після Лютневої революції. Тому Грушевський знав в якому напрямку повинна рухатись Україна в 1917 р.

Більш того, Михайло Сергійович брав участь у роботі з організації Української парламентської громади у складі Державної Думи, де працював над створенням законопроектів, спрямованих на просування ідеї української автономії. Будучи у складі ТУП, Михайло Грушевський продовжував пропагувати ідею української автономії. Програма ТУП зводилась до парламентаризму, перебудови Росії на засадах федерації та національно-територіальної автономії України. Очілюючи кафедри історії у Львівському університеті, організація НТШ у Львові, громадсько-політична діяльність в Українській Фракції в Державній Думі та в ТУП безумовно дали цінний політичний та організаційний досвід, який йому знадобився при головуванні ЦР. Тому при всьому вищезгаданому мусимо відкинути звинувачення щодо Грушевського у його політичній недосвідченості.

ЦР стала новим політичним явищем для українського суспільства. Це був свого роду своєрідний український політичний експеримент, який завдяки активності Грушевського став парламентом, а відтак виразником інтересів українського суспільства. ЦР об'єднало навколо себе прихильників української автономії і стала орієнтиром для більшості українців. ЦР взяла на себе ініціативу в прокладанні шляху до української національної держави, спершу в автономній формі, потім – в незалежній. ЦР стала загальноукраїнським будителем для сплячого народу і розірвала вузол політичної апатії селянства, що був найчисельнішою когортою населення України.

Михайло Сергійович розуміючи важливість моменту, бере чіткий курс на будівництво української автономії, який підхоплюють всі політичні партії, діячі ЦР та українське суспільство. В своїй «Ілюстрованій історії України» Михайло Сергійович написав, що метою ЦР у весняний період була широка автономія

²⁴ Солдатенко В. Внесок М. Грушевського в концепцію української революції С. 2-3.

України в Російській федеративній республіці, а ЦР – правдивий орган широких українських мас трудящого люду²⁵. Грушевський ставав організатором всеукраїнських з'їздів різних верств населення задля їх об'єднання навколо нового політичного центру українців – ЦР. Він усвідомлював, що підтримка народу в будівництві української автономії є важливою, тому намагався згуртувати українців навколо цієї мети.

В одній із резолюцій ЦР офіційно було оголошено курс на автономію України²⁶. Грушевський зазначав, що хотів якомога швидшого скликання всеукраїнського з'їзду який зміг би задекларувати серйозність намірів щодо українського автономістського руху²⁷. Аналізуючи поступливу політику ТУ до Польщі, Фінляндії та Північного Кавказу, який закрити очі на їхні незалежницькі прагнення Грушевський писав, що це давало надію на реальність здобуття української автономії²⁸.

С. Плохій пише: «Майже одноосібно формулюючи політику українського руху в перші тижні революції, Грушевський цілком усвідомлював, яку відповідальність бере на себе²⁹». Він визначив причину революції в Україні як національний момент і потребу в нагальній демократизації всього життєвого устрою для інтересів всіх верств українського суспільства.

У Михайла Сергійовича були власні ідеї щодо організації загальноукраїнського органу, який би пришвидшив здобуття автономії і надав би їй легального обґрунтування. Він виклав свою концепцію всеукраїнського представництва по територіальному принципу. Це був би Конгрес, сформований за мішаною представницькою системою, за яким було б презентоване територіальне і національне представництво. Таким чином, було б представлене українство і національні меншини. Фактично формування ЦР і йшло по схемі Грушевського, коли УЦР почала поповнювалась різними

²⁵ Грушевський М. Історія України: приладжена до програми вищих початкових шкіл і низших клас шкіл середних. Київ-Відень: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України Дніпросоюз, 1920. С. 210-212.

²⁶ Грушевський М. Спомини (5) С. 143.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Цит. за: Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія М. Грушевського. С. 87.

українськими та неукраїнськими організаціями, представниками громад, фабрик та військових частин³⁰.

Погляди на будівництво української автономії Грушевського завжди піддавались критиці з боку його супротивників. У своїх споминах він писав, що його зображували самостійником-мінімалістом і людиною без державницького почуття. У відповідь він писав, що на перших стадіях революції був максималістом у порівнянні з іншою частиною української інтелігенції³¹. Грушевський вважав, що український рух за десятиліття після першої революції вийшов на новий політичний рівень. Українці вже не були зацікавлені лише в національно-культурницьких правах, а виступали за надання їм політичних прав та державної автономії. Однак, масовий український рух ще залишався слабким і було надто важливо пробудити український патріотизм та скерувати його у відповідне русло, чим і завзято займався Грушевський.

Українська молодь стала носієм політичних вимог, а відтак Михайло Сергійович розумів, що саме ЦР має бути таким всеукраїнським політичним органом, який займатиметься чіткою та актуальною організацією політичних вимог задля уникнення безладу в українському русі. З цього приводу він пише: «Нічого більш помилкового не може бути тепер як витягувати старі українські петиції й подавати їх наново правительству як наші домагання в данім моменті. Не може бути більшого недорозуміння хвилі, як наші старі домагання вважати мірою українських потреб в теперішності і сповненням їх думати задоволити потреби нинішнього українського життя...Потреби і домагання України розгортаються в усій широті. Найбільше нещастя в сій хвилі і для правительства і для провідників громадянства – се не поспіти за скорим розгортанням домагань моменту³²».

Також здається влучним подати оцінку Грушевському від секретаря ЦР Михайла Єремїїва, який писав: «Поміж нас не бракувало ні людей освічених, ні знавців історії, але ні один з них не дорівнювався М. С. Грушевському в умінні

³⁰ Грушевський М. Спомини (5) С. 145.

³¹ Там само.

³² Грушевський М. Спомини (5) С. 145.

доточити свій історичний світогляд до біжучої хвилі і він з того повністю скористав, щоб довести той дрантивий, нашвидку збитий корабель Центральної Ради, через всі революційні та воєнні пороги, аж до 22 січня, що було кульмінаційним пунктом його політичної кар'єри»³³.

Д. Дорошенко згадував, що «Грушевський вірно схопив ситуацію і ясно поставив перед українством завдання, які розгортались перед ним з вибухом революції»³⁴. Він також вважає, що Михайло Сергійович зміг об'єднати ідеологічно розрізнені партії навколо єдиної мети – автономії України, тому що всі його гасла про автономію були взяті ними на озброєння. Автономія на той час була найреалістичнішою і мала найвиваженішу програму. Великою заслугою Грушевського було неповернення до застарілих українських культурницьких концепцій. Автономія та федерація стали гаслами моменту.

Одна з цілей Грушевського на початку революції було прагнення залучити українців до будівництва автономії. Переважна більшість українців того час була представлена селянством, яке мало переймались політичними справами. Завданням ЦР та Грушевського стало донести ідею автономізму до українців і зробити її популярною та підтримуваною. Більшість українців ще не були усвідомлені в тому, що вони є окремим народом з правом на національне самовизначення. Грушевський виступав поборником синхронізації народу та ЦР в питаннях автономії, чим він активно займався і впроваджував впродовж 1917 р. через з'їзди українських селян, робітників та солдатів. Він вважав, що народ мусить проснутись та усвідомити важливість своєї консолідації задля здобуття державної автономії.

Михайло Сергійович так описував стан українського суспільства навесні 1917 року: «Се були для того часу ще дуже сміливі заскоки вперед, котрі я старався лагодити для людей, що стояли поза українським рухом, запевняннями в тім, що ми не дамо українському національному рухові стати націоналістичним і запевнимо свободний розвиток неукраїнської людності...В

³³ Єремійів М. За лаштунками Центральної Ради. *Український історик*. 1968. №1. С. 103.

³⁴ Верстюк В. Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М. Грушевського. Видавництво «Світ». Львів, 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 9.

тодішнім піднесенні, яке, ясно, доти мені ніколи не доводилось переживати. В припливі сили, також небувалім, я тлумив в собі сумніви, які підіймались, і вповні виступав твердо і рішучо, підроблюючи своєю міною...оракула певну розпорошеність, розгубленість і хаотичність українського громадянства, що по довгій латергії тільки що переходила стадії консолідації»³⁵.

19 березня Грушевський звернувся до першої масової української демонстрації зі словам: «В цю велику хвилю всі як один муж: одностайно і однодушно всім стати на велике діло і не спочити і рук не спустити, доки не збудуємо тої автономної вільної України»³⁶. Юрби погодились з ним, і було прийняті принципові постанови, про те, що слід почати створення автономного ладу в Україні негайно.

На загальних зборах ТУП 25-26 березня Грушевський проголосив промову спрямовану проти мінімалізму українських домагань і спонукав українців розмірковувати зважаючи на зовсім нові політичні обставини, в яких вони перебувають: «Наші наступники нас не осудять, я певен, коли ми не зможемо здійснити всього, що хочемо; але вони нам не пробачать, коли ми не доцінімо моменту і не розгорнемо наших постулатів, і вони матимуть на се право»³⁷. Грушевський розумів, що склалась сприятлива політична ситуація для здобуття української автономії.

Михайло Сергійович розумів, що без всеукраїнського представництва ЦР буде залишатись ізольованим та самопроголошеним політичним центром. Тому його зусилля були направлені на легітимізацію і визнання УЦР як такого органу через всеукраїнські збори українських селян, трудящих та військових, що і засвідчувало популярність дій діячів ЦР та Грушевського серед українців³⁸.

Першим кроком до легітимізації УЦР стало проведення всеукраїнського конгресу. Михайло Сергійович склав його інструкцію та доволі детальну

³⁵ Грушевський М. Спомини (5) С. 145.

³⁶ Винар Л. «Вісти з Української Центральної Ради у Києві» з 1917 року. *Український історик*. 1978. №1-3. С. 153.

³⁷ Грушевський М. Спомини (2) / публікація й примітки С. Білоконя. *Київ*, 1989. № 9. С. 112.

³⁸ Грушевський М. Спомини (2). С. 114.

програму. Попри страхи Грушевського про слабку поінформованість про конгрес, на ньому зібрались 900 делегатів з селянських, професійних, культурно-просвітніх та інших організацій³⁹. Він був обраний почесним головою з'їзду та керував сесіями. В споминах він згадував, що старався витримати однаковість в політичній платформі, щоб не дати ворогам українського руху спекулювати на українських розходженнях. Не дивлячись на те, що Конгрес був пронизаний гаслами про автономію, він зазначив про радикальність ідей незалежності. «Ми вважали небезпечними український націоналізм з гаслами «Україна для українців», «Самостійна Україна», обґрунтовуючи тим, що недоросла ще Україна»⁴⁰.

Коли йшлося про питання офіційних виборів глави ЦР, то зал цілковито висловив підтримку Грушевському. В споминах він писав: «Я вважаю, що се була найвища честь, якої я коли-небудь зазнав і один з моментів найбільшої національної нашої консолідації»⁴¹. Конгресом було досягнуто ціль Грушевського в наданні ЦР загальноукраїнського представництва, а відтак формування ЦР по його схемі, та схваленні політичного курсу України на автономію в складі федеративної Росії⁴².

18-21 травня відбувся перший військовий з'їзд. Михайло Сергійович зазначав, що питання побудови української армії було не з легких⁴³. На військовому з'їзді він вирішив підтримати цивільну партію, яка виступила проти незалежників – Миколи Міхновського та полуботківців. На цьому Грушевський зміг перехопити ініціативу військової справи в руки ЦР⁴⁴. Михайло Сергійович називав спекуляціями Тимчасового Уряду, що він та інші діячі ЦР погодились на те, що формування українських частин буде починатись лише після закінчення війни⁴⁵. Важливо наголосити, що з цим аргументом слід

³⁹ Там само. С. 114.

⁴⁰ Там само. С. 122.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. С. 123.

⁴⁴ Грушевський М. Спомини (2). С. 114.

⁴⁵ Там само. С. 137.

розуміти, що ні Грушевський ні більшість діячів ЦР не відмовувались від планів розбудови української армії.

Відтак, по приїзді до Києва, його вже було обрано главою ЦР, що відразу засвідчило його авторитет і лідерство в українському русі. Він швидко зорієнтувався в політичних подіях і йшов нога в ногу з вимогами часу – відмовившись від старих культурницьких вимог, зосередивши зусилля на прокладенні шляху до української державної автономії. Він відразу приступив до активної політичної діяльності, насамперед до розбудови ЦР як легітимного політичного органу всеукраїнського представництва. Задля цього було організовано всеукраїнські з'їзди різних прошарків населення. На них визнано авторитет Грушевського як лідера українського руху.

1.2 У період наростання революційної хвилі та політичного суперництва (травень – жовтень 1917 р.)

Другий період політичної діяльності Грушевського розгортається у період конфлікту між ЦР та ТУ в питаннях української автономії. Наприкінці травня з Києва до Петрограда виїхала делегація від УЦР на чолі з Володимиром Винниченком задля представлення «Декларації Української Центральної Ради», головною вимогою якої було визнання автономії України.

Грушевський не вірив, що Всеросійські установчі збори розв'яжуть українські актуальні проблеми того часу. «Тільки творячи самі автономію України, українізуючи або творячи нові органи місцевого самоврядування, в контакті й порозумінні з іншими народностями, об'єднуючи їх спільними установами і вінчаючи об'єднання автономним органом цілої України (я намічаю тут плян, а не хронологічний порядок цієї роботи, котра повинна йти одразу знизу, зверху і з середини), ми доведемо тим самим реальність, жизненість і корисність цього домагання»⁴⁶.

У своїм споминах Грушевський писав, що О. Керенський натякав йому, що ЦР слід не бавитись в автономію⁴⁷. Відтак українська делегація повернулася

⁴⁶Модрич-Верган В. Михайло Грушевський як публіцист С. 67.

⁴⁷Грушевський М. Спомини (2). С. 132-133.

з нічим. Також комісар Стебницький⁴⁸ привіз новину від Тимчасового Уряду, в якій вони відмовляли ЦР в автономії. ТУ пояснювало це тим, що ЦР не була репрезентована на основі загального голосування і тому не може виражати інтереси краю. Михайло Сергійович заявляв, що всі українські з'їзди дали право ЦР виражати такі інтереси.⁴⁹ Ці події відбувались в період Другого військового з'їзду (5-10 червня) та Всеукраїнського з'їзду селян (10-15 червня). Почувши звіт делегації та новину від комісара, це викликало невдоволення на з'їздах, представники яких спонукали самим проголосити автономію України.

6 червня таку позицію ТУ щодо української автономії в статті «Що воно?» Грушевський назвав як недалекоглядність чи підступність. Він говорив про те, що ТУ був несправедливим у відношенні до ЦР, в то час як обіцяно незалежність полякам. Не розуміє логіки заборони військового з'їзду та чому ТУ не дозволяє «будувати місцеве життя вже тепер відповідно новим вимогам, пристосувати се життя до нових вимог, так як вони складають зараз, а не чекати, поки та чи інша справа «попаде на очі» ТУ і буде ним розрішена»⁵⁰.

Попри те, що автором Першого універсалу був Винниченко, можна простежити як в ньому повторюється чимало пунктів зі статті «Що воно?». Грушевський стверджував, що створення Першого Універсалу стало відповіддю на негативну позицію ТУ щодо українських вимог. Він вважав, що: «ЦР мусить відповісти на цю заборону, що вони свідомо пішли проти інтересів трудового народу України і всупереч самим проголошеному принципів самовизначення народів. Вважаючи, що всі засоби порозуміння з ТУ вичерпані без останку ЦР мусить закликати своїм універсалом український нарід для закладання власними силами своєї автономії, запобігаючи всяких стихійним лихам, неорганізованим течіям українського руху, мусить звернути особливу увагу й енергію на організацію краю і національного руху, щоб не допустити його до анархій й загублення з добутків революції»⁵¹. Грушевський вперше

⁴⁸ Комісар у справах України при ТУ між Другим і Третім Універсалами

⁴⁹ Грушевський М. Спомини (2). С. 133.

⁵⁰ Грушевський М. Що воно? С. 46-47.

⁵¹ Грушевський М. Спомини (2). С. 142.

заявив, що ключ до української автономії лежить власне в Україні, а не в Петрограді. Відтак ініціатива створення автономії перейшла в руки ЦР.

Грушевський наголошував про власний обов'язок як очільника УЦР здійснити проголошене в Першому Універсалі. Він також вважав, що універсал стане першим кроком до відновлення української державності⁵². 23 червня в ЦР було проголошено Перший Універсал ЦР, головна позиція якого стала: «Однині самі будемо творити наше життя»⁵³. Тим самим підтверджуючи позицію Грушевського про те, що вирішенням українського питання повинні займатись українці.

Реакцію на такі події в Києві була негативною в Росії. Однак офіційна позиція ТУ була пом'якшена. 29 червня ТУ закликала ЦР чекати рішення Установчих Зборів⁵⁴. ТУ мав схожі проблеми з Фінляндією, Польщею та національними рухами по всій колишній Російській імперії. Однак, Україна була найважливішою провінцією імперії з двох ключових позицій. По-перше, поставки великої кількості продовольства в різні куточки Росії та лінія фронту з Центральними Державами, що частково проходила по території України. Популярним виразом в ТУ було, як писав Грушевський: «...кажуть, що поляки хочуть всадити ніж у спину Німеччині, а тоді як українці – Росії»⁵⁵.

Грушевський в той період писав, що український рух недостатньо сильний, аби здобути й отримати незалежність держави, яку ще треба створити. «Коли б ми були самостійники, які чекали на розвал старої Російської імперії і провал її революції, ми могли б злобно тішитися з таких свідоцтв її убожества, – так відповів він на відмову ТУ про визнання права України на автономію. – Але ми не мали ніякої надії утриматися відокремлено, самі більш цього боялись, щоб здобутки революції не загинули під її [руїнами]⁵⁶».

⁵² Там само. С. 143.

⁵³ I Універсал української центральної ради до українського народу, на Україні й поза Україною суцього. URL : <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-1.html>.

⁵⁴ Грицак Я. Нарис історії України. С.114.

⁵⁵ Грушевський М. Спомини (2). С. 141.

⁵⁶ Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія М. Грушевського. С. 85.

Грушевський наводить епізод з червневих подій 1917 року, коли його запитали ким він хоче бути, а саме Львовим⁵⁷ чи Родзянком⁵⁸, він відповів у формі роз'яснення повноважень усіх новостворених українських органів влади: «Я, скільки пам'ятаю, відповів йому, що мені ця справа не здається такою негайною, особливої роботи для екзекутиви я не бачу, і Ц. рада може ще досить довго полагоджувати чергову організаційну роботу в нинішній формі, але я в кожному разі не маю охоти переходити на екзекутивну і краще б зівстався в Ц. раді, поскільки можу бути їй корисний»⁵⁹.

Можливо, саме в цих словах Грушевського можна знайти відповідь на те, чому він не став авторитарним політиком, як наприклад це сталось у Польщі з Юзефом Пілсудським. Він не бачив себе в ролі лідера, який би контролював всі політичні процеси, надаючи симпатії загальному демократичному укладу в ЦР. Однак, навіть з цим, його роль очільника ЦР була найвпливовішою в подіях української революції.

Ще перед проголошенням Першого Універсалу діячів ЦР було запрошено на скликання крайового з'їзду. Грушевський підтримував об'єднання усіх київських неукраїнських політичних організацій з українськими задля висунення спільної мети в здобутті автономії. Однак такі гасла ЦР були чужими для національних меншин, які виховувались в російському культурному полі і здебільшого мали нейтральну чи ворожу позицію до українських прагнень

Проблема також була в тому, що вибори до міських дум літом 1917 р. показали, що українські партії не мають підтримки у великих містах на території України. Наприклад, у самій столиці – 25% виборців Києва проголосувало за українські партії, в Одесі для 120 членів міської думки українців було лише 5. І навіть по менших містах підросійської України українські партії не мали більшості. Як зазначив П. Феденко, Грушевський розумів, що національну структуру міського населення не можна було змінити

⁵⁷ Князь Георгій Львов став першим прем'єр-міністром Тимчасового Уряду (2 березня-7 липня 1917 рр.)

⁵⁸ Михаїл Родзянко був головою Тимчасового комітету Державної Думи.

⁵⁹ Грушевський М. Спомини (3. Київ. 1989. № 8. С. 125.

в один момент, тому він сподівався на поступовий розвиток «народу селян, робітників, трудящого люду»⁶⁰.

Подолання нейтрального та ворожого ставлення до українського руху мали вирішити закони про національно-територіальну автономію для національних меншин, які за задумом Грушевського, мали б спонукати їх до підтримки України в державотворчому процесі. В той самий час він і повторював, що національним меншинам не слід забувати, що українці є більшістю, яка творить українську державність⁶¹.

Після проголошення автономії, Грушевський запропонував організувати комісії, що були б пов'язані з автономним будівництвом. Це були комісії з поповнення новими представниками ЦР, для скликання територіального з'їзду України, для вироблення автономного статуту України та комісію з організації з'їзду недержавних народів, що стоять на платформі автономії-федерації⁶². Грушевський був у комісії для виготовлення автономного статуту України, пишучи, що: «я ввійшов в склад сеї комісії і взяв властиво на себе сю роботу і багато віддав їй часу»⁶³.

Для врегулювання конфлікту між ЦР та ТУ, до Києва приїхала делегація з трьох осіб – Михайло Терещенко, Іраклій Церетелі та О. Керенський. Зазвичай, ТУ керував і вів справи з ЦР через старі імперські владні місцеві органи або через російські громадські спілки⁶⁴. Однак, цього разу вирішили домовитись у форматі тет-а-тет. У ЦР вирішили, що на зустріч з російською делегацією підуть М. Грушевський, В. Винниченко та секретарі від Генерального секретаріату⁶⁵.

В результаті спільних обговорень питання української автономії, російська делегація ще раз наголосила на тому, що проголосити автономію

⁶⁰ Феденко П. Михайло Грушевський в науці та політиці. Нью-Йорк: Українська Вільна Громада в Америці, 1967. С. 7.

⁶¹ Грушевський М. Спомини (3). С. 126.

⁶² Там само. С. 135.

⁶³ Там само. С. 139.

⁶⁴ Kamenetsky I. Hrushevsky's Ideas of a Democratic Political System in Theory and Practice. *Український історик*. Вип. 3-4. 1991-1992. С. 335.

⁶⁵ Грушевський М. Спомини (3). С. 140.

України можуть тільки Установчі Збори. Також було домовлено, що відбудеться поповнення Генерального Секретаріату представниками національних меншостей і революційними організаціями. Російська делегація фактично визнала українську автономію і вони зрозуміли серйозність намірів діячів ЦР. Однак, офіційного підтвердження вони не могли дати через те, що вони приїхали з іншими завданнями. Головною ціллю стало відмовити діячів ЦР від офіційного проголошення автономії України, фактично закриваючи очі на реальне її будівництво, вирішити військові питання і після того годувати ЦР пустими обіцянками про Установчі Збори, які врегулюють всі найважливіші питання, що постали після Лютневих подій.

Влучно підтверджує попереднє твердження слова Михайло Сергійович щодо цих домовленостей: «Се була тільки суперечка за слова: що міністри хотіли витримати петербурзьку лінію, мовляв, до Установчих зборів автономії не буде, і заснування крайового органу і вся його будуча діяльність – се ще не буде ніяка автономія, – хоч самі прегарно розуміли, що се вже сама справжня автономія. Інакшими словами, два добрі соціалісти, Винниченко й Церетелі, мусять дурити кадетських і всяких інших буржуїв, що все, що дається тепер українцям, се ще ніяк не автономія – і будуть дурити, бо від сього для українців ніякої шкоди не буде»⁶⁶.

Але найбільш важливою проблемою для вирішення залишалась військова. Насамперед обговорювались питання українізації фронту та функцій Генерального військового комітету, а також становище майбутнього Генерального Секретаріату і його фінансування – з цивільних. Грушевський визнав той факт, що Винниченко довірився Церетелі⁶⁷. На словах ЦР погодилась припинити розбудову української автономії до Всеросійських Установчих Зборів, а військові справи України були передані під керівництво ТУ, відтак перехоплюючи ініціативу в ЦР у військовій сфері.

⁶⁶ Там само. С. 141-142.

⁶⁷ Грушевський М. Спомини (3). С.142.

Українські представники погодились на всі умови ТУ. Виникає питання що ж ЦР отримала в замін. Не було визначено територіальну юрисдикцію майбутньої української автономії, не встановлено принцип відносин Генерального секретаріату і ЦР з ТУ, та чи є право накладати вето цими структурами на накази ТУ. Не вирішено питання формування органів місцевої влади та фінансування всіх українських інституцій влади. Проте, більшість цих питань вирішиться в «Тимчасовій Інструкції» від 17 серпня 1917 р.

Грушевський називав, що саме факт існування документу від ТУ компенсує всі негативні пункти цього договору⁶⁸. Він пояснював чому в ЦР погодились на такі умови, бо: «Ситуація була трудна. Декларація не задовольнила. Але установити союз, хоч би на такій лихій підстав, з соціалістичними партіями російськими і спеціально київськими, заручитись поміччю їх провідників в ділі автономії і спільно з ними дати бій кадетам і всім інших ворожим українську елементам – се здавалось цінним»⁶⁹. Також оповідає власну позицію: «Я не хотів говорити против, але принципіально не міг боронити декларації; я не говорив. Мало говорили й інші відповідальні діячі Ц. ради. Говорив Винниченко, поборюючи сумніви, які висвітлювались против декларації й порозуміння. Та й часу було мало. Треба було спішити на нічне засідання; тої ж ночі Церетелі з Терещенком мали їхати до Петербургу – оборонити права на місці. Більшість ЦР прийняла декларацію і дала згоду Винниченкові, на його відповідальність, як він се ставив – іти робити угоду»⁷⁰. Мала Рада на засідання 3 червня заслухавши телеграму ТУ постановила оголосити декларацію 30 червня як свій Другий універсал з датою 3 липня.

Головна теза універсалу звучить так: «Вважаючи, що утворення крайового органу Временного правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреб місцевої людності в можливих до Учредительного зібрання межах і визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зв'язана з загальним здобутками революції, ми рішуче ставимось проти замірів

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Там само.

самовільного здійснення автономної України до Всеросійського Учредительного зібрання»⁷¹.

Другий універсал і домовленості російських делегатів з ЦР викликали кризу в Петрограді. Російські політичні кола оцінили компроміс між ТУ і ЦР як перемогу української дипломатії. Таку реакції у Петрограді, Грушевський оцінив як перемогу ЦР⁷². Другий універсал він називає: «великим актом, котрим закладаються вже не якісь приготовчі підстави, а сама автономія України»⁷³.

Грушевський писав, що за Першим та Другим універсалами ЦР: «признавала єдність Російської революції, визнавала санкцію Всеросійського Учредительного зібрання і зовсім не розривала з Центральним Урядом, а лише кликала до спільної праці всі народи України, щоб подолати «всі ті пережитки і останки старого проклятого режиму», які так і не вдалося знищити після революції»⁷⁴.

Грушевський вмів поєднувати дві роботи одночасно. Як згадував Єреміїв: «Працездатність Михайла Сергійовича була феноменальна. Часто, уважно проводячи засідання, він, в той же час, писав резолюції, які мав предложити на закінчення дебатів, а ще частіше він правив на колінах коректи своїх численних писань, які мені надсилав для передачі йому директор нашої друкарні Лизанівський і які я йому дискретно передавав під столом. При цьому я не зауважив ні одного випадку, щоб він чогось не почув, або не реагував у відповідний спосіб на промову, і депутати ніколи не могли зауважити, що він робить зараз дві справи»⁷⁵. Однак за цієї маскою продуктивності Грушевський був виснажений активною політичною та публіцистичною діяльністю, яку він вів не перериваючи по приїзді до Києва. В липні у своїм споминах він написав про свій стан втоми внаслідок інтенсивної роботи: «Я був страшно стомлений і збентежений сими переживаннями, і передчуваючи в дальшій не менш тяжкий і

⁷¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х томах. / [Ред. кол. В.А. Смолій та інші]. Київ: Наукова думка, 1996. Т. 1 С. 165.

⁷² Грицак Я. Нарис історії України. С. 115.

⁷³ Верстюк В. Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М. Грушевського. С. 12.

⁷⁴ Там само С. 12.

⁷⁵ Єреміїв М. За лаштунками Центральної Ради. С. 103.

невеселий шлях, боявся за свої сили, за свою психічну рівновагу, тому хотів звільнитися з роботи в Центральній раді⁷⁶».

Грушевського просили не відходити від активної політичної діяльності, вбачаючи у ньому лідера українського руху, який вже багато зробив для розбудови української автономії та об'єднання українців навколо цієї ідеї. Відхід Грушевського був би жахливим ударом для ЦР, це всі розуміли і розумів він сам⁷⁷.

Загалом наслідками Другого універсалу стало легітимізації органів ЦР, ГС Тимчасовим Урядом, поповнення ЦР представниками нацменшин. Розроблений Малою Радою «Статут вищого управління України», де мовилось про права та повноваження ГС та його членів, був відправлений до Петрограду на затвердження українською делегацією з Винниченком, Барановським та Рефесом.

Делегація прибула в найбільш невдалий час, адже в середині липня була спроба більшовицького перевороту, внаслідок якої розгорнулася реакція ТУ проти всієї революції. Слово «Статут» були принципово змінено на «Інструкція». За нею ГС підпорядковувалось для ТУ, під їхню юрисдикцію надано Київську, Чернігівську, Волинську, Подільську та Полтавську губернії. ГС було позбавлено військових та зовнішніх зносин, відтак фактично стаючи посередником між ЦР та ТУ, так як всі важливі проблеми вирішувались в Петрограді.

Олександр Шульгин писав, що саме у серпні 1917 року російський уряд порушив договір з Центральною Радою в справі автономії України. «Тоді Грушевський знов готовий був на риск, на повстання, хоч ми для цього не мали жадних реальних можливостей. На сей раз його стримала і Центральна Рада (В. Винниченко, В. Садонський, і знов таки я)»⁷⁸. Грушевський вважав

⁷⁶ Грушевський М. Спомини (4). 1989. № 8. С. 123.

⁷⁷ Солдатенко В. Внесок М. Грушевського в концепцію української революції. С. 7.

⁷⁸ Нариси історії Української революції 1917-1921 років: науково-популярне видання. Київ: Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2011. Кн. 1. С. 132-133.

«Інструкцію» антиукраїнською по своїй суті⁷⁹. Незважаючи на засудження, 22 серпня її затверджено як нормативний документ. З часом Грушевський і ЦР розглядатимуть «Інструкцію» як максимум того часу, що надавало легітимності українській владі. Обравши Д. Дорошенка як нового глави ГС, він йшов у розріз з Грушевським та ЦР, які не поспішали виконувати розпорядження ТУ. Його ж відразу відсунули від влади, повернувши Винниченка. «Інструкція» розглядалась як тимчасовий компроміс серед діячів ЦР⁸⁰.

Підтверджуючи радикальність ідей української незалежності Грушевський у серпні писав: «Остання декада місяця серпня була заповнена різними з'їздами, що використовувалась різними націоналістичними кругами під гаслами, котрі можна було б коротко сформулювати як «Україна для українців». Їх треба було не тільки пильнувати, давати відсіч, але й протиставляти працю більш продуктивними й раціональними гаслами»⁸¹.

Грушевський так змальовує свої політичні погляди восени 1917 року: «Не будши партійним в тім часі, я не знав ближче різних течій і їх боротьби, правду сказати дуже мало нею інтересувався, інтересуючись есерівством як руховою силою селянства. З сих причин я ближче стояв, власне, до сеї групи партії, що працювала «Селянській спілці» – до Ковалевського, Аркадія Степаненка і знав що лівиця або «лівіки-півники», як їх прозивав Стасюк, на сю близькість «селянського крила» партії до мене – дивились кривим оком, ставили йому до певної міри в вину. Се до певної міри змушувало мене ставитись з певною резервою до тих заохочень, до більшого наближення, що виходили від того селянського крила. Свої статті я містив в «Народній волі» завсіди тільки безплатно: охоче балакав з представниками сеї течії – Ковалевським і ще більше з Чечелем – на біжучі теми, приходив іноді для обопільного інформування на наради есерівської фракції ЦР, але ніколи не бував на засіданнях Центрального комітету, коли він нараджувався окремо од фракції. Се незадоволення іншими фракціями: есдеками і есерами, може бути,

⁷⁹ Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія М. Грушевського. С. 91.

⁸⁰ Грушевський М. Спомини (4). С. 130.

⁸¹ Там само.

що трохи й ослабило мою позицію в ЦР. Але, з одної сторони, я й так не відчував особливо приязних відносин до мене з боку лідерів сих партій: Винниченко, Петлюра, Порш, Єфремов однаково ставили до мене неприязно, передусім мабуть з персонального суперництва»⁸².

Вирішення проблем українського селянства було пріоритетним завданням Грушевського, тому його симпатії були зосереджені на партії УПСР. Він згадував: «З другого боку, загальний розвій подій настроював все більш радикально-соціалістично, і розколина між мною і колишніми моїми союзниками, націонал-лібералами, зростала сама собою, і даремно було силкуватись сю розколину закрити. Загальна ж ситуація була така, що я таки свідомо вважав потрібним морально підтримувати есерів своїм авторитетом, тому що тільки вони активно працювали між селянством, а сю роботу я вважав найважливішим задванням моменту, і занедбаня її іншими партіями – їх великою хибою. Але формально вступати до партії я не хотів»⁸³.

Вереснева діяльність М. Грушевського була зосереджена навколо «З'їзду народів і областей, що прагнули до федеративної перебудови Росії», що нарешті відбувся 21 вересня. У результаті було прийнято постанову про вибори до Установчих Зборів, автором якої став Грушевський і його обрано Головою ради народів. У одній з промов він підкреслив, що українці завжди жили державним життям, і від свої прав на державу не відмовляються, однак у федерації він вбачав політичну формацію майбутнього: «І коли ми в даний час проголошуємо принцип федералізму, коли ми заявляємо свою волю в цьому значенні, – ми стверджуємо збереження наших державних прав. Але при цьому ми розглядаємо федерацію не як шлях до самостійності, а як шлях до інших перспектив, що вже давно відкрились кращим умам людства, як шлях до федерації Європи і далі — до федерації всього світу»⁸⁴.

ТУ відразу засудив таку ініціативу Грушевського і наказав все ж таки дочікуватись багато обіцяних всеросійських Установчих Зборів. З'їзд народів

⁸² Грушевський М. Спомини (4). С. 150.

⁸³ Там само. С. 151.

⁸⁴ Солдатенко В. Внесок М. Грушевського в концепцію української революції. С. 13.

розглядався ТУ як хитрий маневр Грушевського щоб зміцнити українську значимість і позицію ЦР у боротьбі з російським центром. Г. Корольов вважає, що ЦР бажала перебрати на себе роль конструктора демократичної федеративної Росії⁸⁵. Тоді як Т. Плазова зазначає, що для Михайла Сергійовича автономно-федеративний устрій був найприйнятнішою формою управління в Україні. Вона вважає, що існування такого устрою дало б можливість уникнути війни і забезпечити мир, в той час як унітарність поглиблювала би конфлікт⁸⁶.

25 листопада 1917 р. була відправлена «Нота Генерального Секретаріату урядам республік, утворених на території Росії», в якій пропонувалось взяти участь у формування «однорідного-соціалістичного правительства» на засадах федералізму при тому, що це був би республіканський та демократичний політичний устрій кожної держави з системою рівноправ'я, цілковитим взаємним невтручанням в політичне життя федеруючих республік⁸⁷. Однак ніхто не відгукнувся, крім Дону. Відтак ідея федерації Грушевського не знайшла достатньої підтримки серед колишніх частин Російської імперії.

Можна погодитись з думкою Корольова що такі заходи ЦР вели до загострення відносин з РНК, який розцінював діяльність ЦР як процес невинного розширення меж регіональних функцій до втручання у внутрішніх справи цілої Росії. Він пише, що ЦР варто було займатись власною внутрішньою і зовнішньою політикою, а не влаштовувати центральну федеративну владу по всій Росії⁸⁸.

Отож, після відмови ТУ визнати право на автономію України Грушевський та діячі ЦР вирішили взяти в свої руки процес будівництва автономії. Перший Універсал засвідчив автономію України. Це спричинило конфлікт між ЦР та ТУ, останні з яких вирішили надіслати делегацію для вирішення усіх проблем. Перемовини призвели до проголошення Другого Універсалу, в якому Грушевський та діячі ЦР тимчасового відмовились від

⁸⁵ Корольов Г. «Відложивши федерованне...»: Михайло Грушевський у контексті державницької політики Центральної Ради. *Гілея (науковий вісник)*. 2009. №20. С. 45.

⁸⁶ Плазова Т. Федералізм та Україна в поглядах М. С. Грушевського. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Львів, 2007. №19. С. 40.

⁸⁷ Корольов Г. «Відложивши федерованне...»: Михайло Грушевський у контексті державницької політики Центральної Ради. С. 45.

⁸⁸ Там само.

автономії на словах, а фактично продовжуючи державотворчу діяльність в розбудові української автономії, проголошеної в Першому Універсалі.

Другий Універсал та «Тимчасова Інструкція» розглядалась Грушевським як перемога української дипломатії, адже ТУ визнав легітимність ЦР та ГС як українських владних органів з окресленими повноваженнями. Після цих подій Грушевський зайнявся проектом створення демократичної Російської федерації, організувавши «З'їзд народів і областей, що прагнули до федеративної перебудови Росії», наслідком якого стало прийняття постанови про проведення Установчих Зборів, які б остаточно вирішили питання федерації. Отож, незважаючи на всі зусилля і обіцянки ТУ та надзвичайно складні політичні обставини, Грушевський твердо стояв на позиціях автономії та федерації, не відступаючи від своїх поглядів і плідно працюючи над розбудовою української автономії.

1.3 Політична діяльність М. Грушевського як лідера УНР

Третій період політичної діяльності був найбурхливішим не лише для Михайла Сергійовича, а й для всього українського суспільства. В цей короткий період було пройдено шлях від проголошення юридично автономної держави – УНР, до фактично незалежної – за Третім універсалом. А потім до проголошення юридично незалежної УНР за Четвертим Універсалом, а в наслідку залежною та окупованою військами Німецької та Австро-Угорської імперій.

Цей період зумовив Грушевського змінити свої політичні погляди та позиції на окремі питання розвитку української державності. Не дивлячись на більшовицько-українську війну, Михайло Сергійович не покидав активної політичної діяльності, що була направлена на вироблення законодавчої основи для нової української держави – УНР.

Ухвалюючи свої рішення, Грушевський та діячі ЦР звертали увагу на невідповідність українського народу до побудови власної держави, політичні ускладнення між українськими політичними партіями, які не сприяли

консолідації, зрусифікованість українських міст, мільйонну армію в Україні у розпорядженні Тимчасового Уряду. Крім того ТУ звинувачувала ЦР у державній зраді. ТУ сильно не подобались ініціативи Грушевського творити Російську федеративну республіку. 22 жовтня задля пояснень було викликано Винниченка до Петрограда. Жовтневий переворот зняв цю проблему з порядку денного. З приходом в Петрограді більшовиків до влади Грушевський та ЦР були змушені змінювати тактику боротьби за автономію, попри те, що спочатку вони не розглядали їх як реальну загрозу⁸⁹.

Ще на початку жовтня Грушевський говорив про важливість Всеросійських Установчих Зборів і писав, що це «рідкісна широка змога для українського народу виявити свою волю щодо будучого життя і цією змогою треба скористатись якомога пильніше і старанніше». Паралельно він заманіфестував ідею проведення Всеукраїнських Установчих Зборів: «Розуміється, будучий лад України буде будуватися не там, на Всеросійських Установчих зборах, а у нас же на Україні. На Українських Установчих зборах, а не на Всеросійських, буде затверджена Конституція України, автономний статут України, що розробляється Українською Центральною Радою. Там же, на Українських Установчих зборах, буде вирішена в головніших основах справа земельна по волі і в інтересах трудящого народу, й інші основні справи будучого життя України»⁹⁰.

В день перевороту відбулось засідання Малої Ради за участю усіх політичних партій і громадських організацій Києва. Реакцією на більшовицький переворот стало створення «Крайового комітету охорони революції в Україні», якому мало бути підпорядковано всі органи влади. Комітет вже на наступний день розпався на три табори: перший – загальноросійські партії, крім більшовиків – база штаб Київського військового округу (КВО), другий – більшовики – Рада робітничих і Рада солдатських депутатів, частина військ і робітники великих підприємств. Третій – ЦР та інші проукраїнські сили.

⁸⁹ Грицак Я. Нарис історії України. С. 121.

⁹⁰ Солдатенко В. Внесок М. Грушевського в концепцію української революції. С. 13.

В цей час відбувається Третій Військовий з'їзд (2-12 листопада), який засудив більшовицький переворот та вимагав проголошення української державної автономії. Було прийнято закон, розроблений Грушевським та ЦР, про передачу всієї землі у розпорядження земельних комітетів, як відповідь на «Декрет про землю» більшовиків. Також було поширено владу ЦР на Катеринославщину, Херсонщину, Харків, Холмщину, частини Таврії, Воронежчини, Курщини⁹¹.

Більшовики і КВО послабили один одного, а війська ЦР допомогли слабшим більшовикам, змусивши начальника округу генерала Квіцинського, юнкерів та донських козаків – основні сили КВО залишити місто. 28 жовтня ЦР стає єдиною легітимною владою в Україні. 30 жовтня ГС бере під свій контроль військові справи в Україні, встановлює контроль над шляхами сполучення, по яким йшло українське продовольство. ГС також назначає своїх людей на посади в уряді, які були залишені більшовиками та членами ТУ після їх втечі. А відтак ЦР та ГС самоочистились від російських партій.

В той же день було оприлюднено Третій Універсал з авторства Грушевського, головним пунктом якого було проголошення УНР як автономної держави у складі федеративної не більшовицької Росії та проведення виборів до Установчих зборів 27 грудня. До тих пір ЦР та ГС визнавалась єдиною владою в УНР. Відтак універсалом Грушевського було відновлено та заявлено вперше про українську державність з козацьких часів Гетьманщини. В своїй Історії України, Грушевський писав, що Україна знову вернулась до державного існування, однак на принципі федерації⁹².

Грушевський вважав, що земля повинна бути передана спеціально створеним земельним комітетам і при цьому він підтримував широке селянське самоврядування. Михайло Сергійович загалом розділяв інтереси селянства: «Загальна ж ситуація була така, що я таки свідомо вважав потрібним морально підтримувати есерів своїм авторитетом, тому що тільки вони активно

⁹¹ Грушевський М. Важка хвиля. Статті голови Української Центральної ради. С. 54

⁹² Грушевський М. Історія України: приладжена до програми вищих початкових шкіл і низших клас шкіл середніх. С. 215.

працювали між селянством, а сю роботу я вважав найважливішим завданням моменту, і занедбаня її іншими партіями – їх великою хибою»⁹³.

З недемократичними і несоціалістичними гаслами варто було сидіти вдома і не виходити люди⁹⁴. Про популярність соціалістичних ідей серед українців свідчать, що найбільшою популярністю користувались соціалістичні партії – Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична робітнича партія, та ТУП змінило назву на Українську партію соціалістів-федералістів⁹⁵. Навіть Українська партія соціалістів-самостійників включала соціалістичні гасла. Політичний клімат української інтелігенції перебував у лівому крилі⁹⁶. Однак, соціалізм був незрілим явищем для діячів ЦР, бо воно мало поверховий та неглибокий характер. Це був прояв інтелектуальної моди. Щодо своїх уподобань Грушевський писав, що «права опозиція відчувалась, але не виявляла активності і здавалось, ніби ліві елементи мали переваги, – той елемент, з котрим я чув себе ближче»⁹⁷.

С. Плохій так описує Грушевського в цей період: «Тривале й успішне головування Грушевського в Центральній Раді пояснюється його здатністю стояти, принаймні формально, над сутичками українських партій і домовлятися про компроміси. Інша причина його політичного успіху крилася в тому, що коли маси радикалізувалися, він здатен був рухатися разом із ними. З плином часу Грушевський усе лівішав і лівішав, попри застереження давніх друзів із Товариства українських поступовців, їх обурювала його близькість до молодих радикалів із Української партії соціалістів-революціонерів, готових іти набагато далі шляхом соціальних реформ, аніж їхні консервативні попередники, особливо в питаннях переділу землі»⁹⁸.

Пишучи про важливість селянства у майбутньому України Грушевський згадував що: «кінець-кінцем все чисто – і свобода, і революція, і воля України, і

⁹³ Грушевський М. Спомини (4). С. 151.

⁹⁴ Грицак Я. Нарис історії України. С. 117.

⁹⁵ Там само. С. 112.

⁹⁶ Процик А. Державницька концепція Михайла Грушевського під час Визвольних змагань (1917-1921). *Бюлетень Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці* Нью-Йорк, 2017. №43. С. 4.

⁹⁷ Грушевський М. Спомини (2). С. 114.

⁹⁸ Цит. за: Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія М. Грушевського. Київ: Критика, 2011. С. 84.

земельна справа – залежить від того, чим буде наша народна маса і передусім наше селянство: чи розпорошеною купою піску, котру перший подув вітру може підняти і рознести, чи твердою опорою, міцним фундаментом, на котрім опреться свободна, автономна народна Україна»⁹⁹.

Найголовнішими стовпами української автономії Грушевський вважав соціалізм, демократію, основні свободи людини та гідні життєві стандарти. З проголошення права України за Третім Універсалом користуватись власними багатствами, землями та підприємствами, Михайло Сергійович підтримував демобілізацію промисловості, охорону праці, усупільнення галузей продукції та заведення державного контролю над виробництвом і його взаємозв'язку з сільським господарством¹⁰⁰. Про рівність усіх перед законом він писав що: «Однакове право повинні мати пани і мужики, багаті і робітники, освічені і прості, чоловіки і жінки, якого б хто був народу і віри – всім одне право. Всі мають право вільними голосами вибирати собі всяку владу. Всім повинний бути доступ до виборних урядів, хто тямущий і може його сповняти. Всім має бути можливість учитися, просвіщатися, доходити розуму і знання»¹⁰¹.

Грушевський виступав за демократичні принципи організації влади, тому писав: «Щоб не було ніякої тісноти від влади людям, щоб вона не коверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої влади, тільки з вибору народного! Се називається устроєм демократичним – щоб народ сам собою правив. Як у селі все має становити вибрана сільська рада, а правити виборна сільська управа, так має бути в повіті, в губернії і всім краю! «Такий устрій, коли не має бути ні царя, ні короля, всі власті і всі установи мають бути з вибору народного, і сі вибори мають бути так уряджені, щоб у них мали право і дійсну перевагу люди всі, робочий народ — такий устрій зветься демократичною республікою, і українці хочуть його. Вони хочуть, щоб Росія з царства зробилася демократичною республікою»¹⁰².

⁹⁹ Солдатенко В. Внесок М. Грушевського в концепцію української революції. С. 9.

¹⁰⁰ Грушевський М. Історія України: приладжена до програми вищих початкових шкіл і низших клас шкіл середних. С. 215.

¹⁰¹ Солдатенко В. Внесок М. Грушевського в концепцію української революції. С. 14.

¹⁰² Солдатенко В. Внесок М. Грушевського в концепцію української революції. С. 14.

Михайло Сергійович також був прихильником демократичних виборів: «Вибрані депутати мають становити закони людям. Вибрані власті мають завідувати всіма справами. Власті всякі мають вибиратися тільки на певний час, на скільки там років, і за свою діяльність, за те, що вони зробили недобре, мають відповідати перед виборним судом. Вибрані до законодавчої роботи депутати крім того, що вибираються теж на недовгий час, скажімо на три роки, важливіші закони мають подавати під волю всього народу, щоб він свою думку про них вимовив»¹⁰³.

Третій універсал фактично проголосив Україну самостійною і суверенною державою. В. Верстюк вважає, що під виглядом автономії Грушевський та діячі ЦР розробляли основи державності¹⁰⁴. 29 жовтня на сьомих зборах ЦР була публічно обговорена ідея проголошення державності та майбутнє проведення Всеукраїнських установчих зборів¹⁰⁵. Наступного дня обговорено Конституцію, а через тиждень вийшла стаття Грушевського під назвою «Проект української Конституції». Відповідно до статті, Україна в майбутньому це демократична республіка у складі Російської Федеративної Республіки. Всенародні збори України – вищий законодавчий орган, Кабінет міністрів – вища виконавча влада, а вища судова влада – Генеральний суд. До складу УНР входили більшість українських етнічних земель, що перебували у складі Росії. Також згадано про Західну Україну, що перебувала під Австро-Угорщиною, яка мала право приєднатись до УНР. За Конституцією територія України оголошувалась неподільною, з власним правом на самоврядування, а громадяни УНР отримували широкі політичні права і свободи¹⁰⁶. Про розбудову атрибутів української державності свідчать закони у грудні 1917 р. про державний герб України, новий адміністративно-територіальний поділ та проект українських грошей.

Л. Винар назвав Грушевського головним будівничим нації та УНР. Він підкреслював те, що Грушевський пов'язував державотворчий період 1917-

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ Український національно-визвольний рух. Документи і матеріали. Київ: «Либідь», 2003. С. 928-930.

1918 років з попередніми періодами державності України¹⁰⁷. 17 грудні 1918 – закриваючи Восьмі загальні Збори ЦР – Грушевський назвав ЦР найвищим революційним органом самостійної незалежної Української Республіки, фактично визнавши, що після Третього універсалу – УНР стала суверенною республікою: «Ми стояли і стоїмо на принципі федерації, але обставини склались так, що Україна на ділі стала самостійною, незалежною державою. Це уже безперечно, і навіть самі уперті та неприхильні до нас люди з цим не сперечаються. [...] Ми не якась нова і молода республіка, як нас часто називають, бо ми тільки відновляємо свою стару державність, з скасуванням якої ніколи не мирилися»¹⁰⁸.

Серед істориків панувала думка, що соціаліст Грушевський повністю відмовлявся від війська як державної ознаки України. В період лютневих-березневих подій він ще казав що «...військо вже і так було втомлене і нездатне битися далі під будь яким прапором і гаслом...вони мусять бути або цілковиті невігласи, або злобно упереджені брехуни»¹⁰⁹. Однак, у своїх споминах він прекрасно розуміє важливість війська при творенні автономії. Він пише, що «були сею справою заінтересовані і прегарно розуміли, що формування української армії на Україні само собою рішило б усі питання української автономії, національних свобод..., тільки на се не було ніякої можливості»¹¹⁰.

В той самий час Грушевський пише, що наявність української армії не вирішило б тогочасних проблем несвідомого українського суспільства. Більшість українців не усвідомлювали, що вони є частиною однієї нації, яка має право на політичну автономію чи незалежність. Грушевський вважав, що українська армія не стала б вирішальним чинником для побудови автономії: «...і я і інші відповідальні провідники Ц. ради, використовуючи всі ті військові декларації, маніфестації, явки, привітання, наради і т. д. як декоративний, емоціональний елемент реальності українських побажань і настроїв рішучо

¹⁰⁷ Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації. Київ, Нью-Йорк, Торонто: Фондація ім. О. Ольжича, 1995. С. 195.

¹⁰⁸ Солдатенко В. Внесок М. Грушевського в концепцію української революції. С. 15.

¹⁰⁹ Грушевський М. Спомини (3). С. 125.

¹¹⁰ Там само.

виключали з наших тактичних рахунків військовість даного моменту як реальну базу, на котрій що-небудь можна було б оперти»¹¹¹.

Однак Грушевський вважав, що українські солдати, були найбільш усвідомленою частиною українського суспільства. Він писав, що «існування діяльності українського генерального військового комітету, військові з'їзди, організація військових українським громад, що все се підіймає боєздатність українського вояцтва, яке може на своїх плечах винести дальшу війну – тимчасом як великоруські частини розкладаються безповоротно, і їх нема вже чим гальванізувати, тимчасом як над українським вояцтво ще має власть національне гасло, боротьба за волю України»¹¹².

Після невдалого більшовицького перевороту в Києві 12 грудня, їм стало зрозуміло, що УНР може бути підкорена тільки воєнним шляхом. Таким чином, у першій половині січня було захоплено Лівобережну Україну, а з 18 січня розпочався похід на Київ. Однак, доля УНР вирішувалась на той час в Брест-Литовську, де велись перемовини послів УНР з країнами Четвертого Союзу.

У розпалі війни УНР з більшовиками, у Михайла Сергійовича безумовно відбулась зміна поглядів на майбутнє УНР у питаннях автономії та федерації. Насамперед це особисто пов'язано зі спаленням будинку Грушевських під час артилерійського обстрілу військами більшовиків. З цього приводу Михайло Сергійович писав: «Розстріл, зайняття і знищення Києва більшовиками були вершком, кульмінаційним пунктом, збірною точкою, в котрій зосередився сей великий, просто необчислимий у своїх наслідках перелом в історії України, вчинений большевицьким находом... І мені здається, що те, що переживаю я так гостро в сім моменті, переживає й уся Україна. Що Україна також поховала своє старе в сім огнищі, як я в могилі матері, яку півживою винесли з пожегу і вона за кілька день померла від сих страшних заворушень і потрясень. Що

¹¹¹ Грушевський М. Спомини (3). С. 125.

¹¹² Там само.

Україна, як і я стоїть на сій руїні тепер, новими очима розглядаючись у сих згарищах, і перед нею встають зовсім нові перспективи і вигляди»¹¹³.

Внаслідок перемовин 8 лютого було підписано договір, за яким було визнано незалежність України, проголошену в Четвертому Універсалі. УНР зобов'язувалась постачати Німеччину і Австро-Угорщину продовольством, тоді як нові союзники мали надати військову допомогу УНР у вигнанні більшовиків з України.

Поява Універсалу диктувалось необхідністю вести перемовини з Блоком Центральних Держав як рівний з рівний. Тому у ході перемовин 25 січня ЦР проголосила Четвертий Універсал, одним з авторів якого був сам Грушевський. Він наполягав, щоб це було зроблено ЦР, а не Українськими конституційними зборами, які було затверджено раніше. Відтак з цього моменту Грушевський нарешті розмежував українську та російську революції.

Л. Винар вважав, що в основі УНР було поставлено народовладдя з усіма атрибутами демократичної держави, а федералізм вважався тоді тією державницькою концепцією, яка віддзеркалювала самостійність і незалежність української нації. І саме в цьому історіософічно-ідеологічному контексті слід розглядати державне самовизначення української нації шляхом проголошення державної незалежності чотирма універсалами УЦР¹¹⁴.

Грушевський завжди наголошував на факті відновлення української державності, а не на її створенні: «Українська Народна Республіка, ставши наново державою самостійною, незалежною, мусіла вибрати собі й державний герб. А що вона була вже давніше державою і тільки відновила тепер своє державне буття, якого позбавило було її московське насильство й лукавство, то найбільш натуральна річ для неї звернутися до тих старих державних знаків чи гербів, як вживались нею за старих часів»¹¹⁵.

¹¹³ Михайло С. Грушевський. Вибрані праці / упоряд. М. Галій, Нью-Йорк: Демократичний Український координаційний центр Америки, 1960. С. 51-54.

¹¹⁴ Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації. С. 196.

¹¹⁵ Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації. С. 196.

Л. Винар надав високу оцінку діяльності Грушевського: «...що починаючи від Богдана Хмельницького – творця козацько-гетьманської держав – на протязі понад 270-літнього історичного розвитку, Михайло Грушевський і Центральна Рада були єдині, які допровадили державний постулат української нації до його реалізації, проголосивши повну самостійність і незалежність України 1918 року. До Грушевського і ЦР нікому з державних діячів, донині українській політичній течії або партії зреалізувати це не вдалось»¹¹⁶.

Незважаючи на те, що останній універсал проголошував самостійність України, Грушевський не зрікався ідеї федерації. Його проголошення, можна вважати як потреба моменту, так і еволюцією поглядів Грушевського на державне будівництво України. Грушевський дійшов висновку, що для здобуття омріяної федерації потрібно стати самостійною державою.

Потреба вести перемовини як незалежна держава з іншими державами, для того щоб заключити повноцінний юридичний договір була найважливішою. Іншою потребою моменту було, те що Грушевський зрозумів, що компромісу з російськими більшовиками досягнути ніколи не вдасться, зважаючи на їхню непоступливість та неприйняття існування самостійної України.

З проголошенням незалежності УНР Михайло Сергійович так відгукнувся про неширих федералістів: «Але в даний момент коли всякі неприхильні, або й просто ворожі українству елементи й сили, всякі оборонці єдності і неподільності Російської держави, перекрашуючись в захистний колір федералізму, чіпались федералізму тільки для того, щоб гальмувати далі свободний розвій українського державного й економічного будівництва...»¹¹⁷

Не дивлячись на загальні умови миру, конкретних деталей не було визначено¹¹⁸. При перших звітках про заключення договору Михайло Сергійович так написав про свої враження: «Мир гідний і почесний, мир демократичний, який вертає Україні її землі, забезпечує міжнародне становище,

¹¹⁶ Цит. за: Винар Л. Там само.

¹¹⁷ Корольов Г. «Відложивши федерованне...»: Михайло Грушевський у контексті державницької політики Центральної Ради. *Збірник наукових праць «Гілея (науковий вісник)»*. Київ, 2009. №20. С. 45.

¹¹⁸ Там само. С. 47.

її грошову систему, і полишає повну свободу в політиці й економічних справах»¹¹⁹. Однак, коли голова української делегації Севрюк сказав його про справжні умови миру Грушевський розплакався.

До мирного договору вів довгий та складний шлях. Лише з проголошенням УНР, Грушевський та діячі ЦР почали займатись вирішенням проблеми війни з Центральними Державами. УНР фактично отримала в спадок фронт з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Перед жовтневим переворотом, діячі ЦР не мали можливості укласти ніяких сепаратних договорів про вихід з війни, зважаючи на розташування величезної кількості російських дивізій по лінії фронту. Передчасний договір міг би розвернути російські армії або додому, тим самим розваливши фронт, або ж на саму ЦР у Київ, знищивши політичну основу українського руху.

Пронімецької орієнтація пояснюється особливостями еволюції політичного світогляду Грушевського в той невизначений період, невизнанням державами Антанти української справи, відмовою в організації допомоги в боротьбі з більшовизмом та успішним наступом німецької армії на Східному фронті. Зазначені фактори спонукали Грушевського ще на початку 1918 р. до роздумів про укладення миру між УНР та Німеччиною з надією отримати військову і міжнародну підтримку в боротьбі проти більшовицької Росії¹²⁰.

Грушевський хотів укладення загального миру в світі, а тим часом воєнною стратегією ЦР було тримати фронт проти можливого німецького наступу на Україну¹²¹. Грушевський не мав довіри до німців та австрійців. Він розумів, що важіль перемоги рухається на користь Антанти. Однак, саме невизнання державами Антанти УНР та швидке просування більшовиків на території України штовхало Грушевського та діячів ЦР до перемовин з Четвертним блоком.

¹¹⁹ Там само.

¹²⁰ Корольов Г. Ідея чорноморської федерації у поглядах Михайла Грушевського. *Український історичний журнал*. Київ, 2011. №6. С. 75.

¹²¹ Феденко П. Михайло Грушевський в науці та політиці. С. 7.

Г. Корольов вважає, що для Грушевського німці стали «духовно і культурно близькими» лише в результаті відмови більшовиків розглядати Центральну Раду як легітимну владу в Україні, тим самим ставлячи під сумнів політичне майбутнє її голови. Ідея самостійності в розумінні Грушевського залишалася другорядною у системі його політичних переконань, навіть після переорієнтації у бік Заходу, ідея федералізму залишалась першочерговою для нього: «Тільки маючи на меті завсіди, як кінцеву мету, – писав учений, – федерацію світову, я буду виходити, як з першого конкретного кроку до неї, з федерації країв, зв'язаних географічно, економічно й культурно» – першим кроком до такої федерації Грушевський вважав економічне і культурне співробітництво між народами Чорного моря¹²².

18 лютого німецькі та австро-угорські війська вступили на територію України. На початку березня було звільнено Київ, а до кінця квітня майже вся Україна. Цих подій вистачило ворогам Грушевського для звинувачення його у приведенні німців в Україну¹²³. Грушевський визнавав, що відразу ж німецька військова сила стала рішучим фактором в Україні, і звинувачував ті українські групи, які хочуть скористатись ситуацією, аби скинути соціалістичний уряд, позбутись есерівської більшості та знищити соціалістичні закони ЦР¹²⁴.

Я. Пиріг вважає, що Грушевський не хотів мати прямого спілкування з представниками німецько-австрійського командування, тому що не вважав проблему вирішення перебування цих військ в Україні своїм завданням¹²⁵. Він навіть відмовив у прийомі генералу Гренеру, який був начальником штабу групи «Київ», відіславши його до своїх заступників. Грушевський розумів весь трагізм ситуації в яку потрапила УНР з Брестським договором, але вважав своїм козирем те, що лише від ЦР залежить поставки продовольства до нових союзників. В цей період Грушевський тримав вельми пасивну позицію щодо відносин з Центральними Державами, і цим спеціально не займався,

¹²² Корольов Г. Ідея чорноморської федерації у поглядах Михайла Грушевського. С. 76.

¹²³ Феденко П. Михайло Грушевський в науці та політиці. С.9.

¹²⁴ Пиріг Р. Центральна Рада й німецьке військове командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий-квітень 1918 р.). *Український історичний журнал*. Київ, 2007. №2. С. 47.

¹²⁵ Пиріг Р. Центральна Рада й німецьке військове командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий-квітень 1918 р.). С. 51-52.

перекладаючи обов'язок на Генеральний Секретаріат. Знову ж таки банально не були прописані умови перебування цих військ. Німці бачили, що ЦР не в змозі навести порядок на території України, а відтак стабільно постачати життєво важливе продовольство для німців. Як казали самі діячі ЦР: «ми не мали змоги силою змусити німців шанувати не на словах, а на ділі суверенність УНР»¹²⁶.

Німці зрозуміли, що Грушевський та ЦР не мають реального впливу та контролю над ситуацією в Україні. Соціалістичні експерименти ЦР не подобались німцям, а особливо позиції Грушевського щодо земельної реформи, за якою німці б залишились з нічим. А відтак, зрозуміли що навести порядок могли тільки вони. Уже з березня відбувається втручання німців у внутрішні справи України. Грушевський, Голубович та Ковалевський зустрічаються з німецьким послом в Україні Муммом¹²⁷, де обговорювалось про дедалі частіші втручання німців у внутрішні справи УНР¹²⁸.

Німці ще намагались уникнути заміну уряду в Україні. Для цього було відправлене посольство до УНР, яке намагалось переконати Грушевського в утопічності соціалістичних реформ. Мумм зустрів Грушевського та Голубовича з німцями-економістами Мельхіором і Відфельдом. Перемовини ні до чого не призвели, а Грушевський залишився при своїй позиції. З цього приводу німецький посол писав що: «Постійне співробітництво з цими людьми, які через свої соціалістичні теорії перестають розуміти реальне співвідношення речей, неможливе»¹²⁹. Скоріше всього Грушевський вважав, що ратифікація мирного договору вирішить проблему фактичної окупації УНР німецько-австрійськими військами. 17 березня договір був ратифікований та після його ухвалення Грушевський писав: «Я щасливий констатувати, що УЦР сповнила це діло, котре вона поставила своїм завданням із перших днів революції: мир без анексій і контрибуцій – досягнений»¹³⁰.

¹²⁶ Корольов Г. Ідея чорноморської федерації у поглядах Михайла Грушевського. С. 76.

¹²⁷ Посол Альфонс Муммом фон Шварценштейн.

¹²⁸ Останнє засідання Української центральної ради: чому і чи все ми про нього знаємо? Музей Михайла Грушевського. Київ, 2020. С. 4.

¹²⁹ Останнє засідання Української центральної ради: чому і чи все ми про нього знаємо? Музей Михайла Грушевського. С. 4.

¹³⁰ Пиріг Р. Центральна Рада й німецьке військове командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий-квітень 1918 р.). С. 55.

Грушевський по другому приїзді до Києва відновив активну політичну діяльність. Він працював над законопроектами про Головну економічну раду, над основами формування Української армії, тимчасовим бюджетом, законом про недоторканість особи членів ЦР, законом про громадянство УНР. В цей період були затверджені Статут Київського художньо-промислового і наукового музеїв, законопроект про заснування Української Національної бібліотеки, а 27 квітня – резолюція про створення Українського державного університету.

Грушевський та діячі ЦР не усвідомлювали реальності конфлікту з німцями та розраховували, що підписання економічного договору з ними вирішить всі проблеми. Тому водночас з державотворчою діяльністю Грушевського, ЦР та Кабінету Міністрів, німці вели свою лінію розбудови України. 6 квітня видано наказ фельдмаршала Ейхгорна, головнокомандувача військ групи «Київ», про початок посівної кампанії без узгодження з ЦР. З цього приводу Грушевський зібрав засідання ЦР, де обговорювалось все більш нахабніше хазайнування німців в Україні¹³¹.

Грушевський запропонував новий адміністративний поділ УНР. Замість губерній та повітів – землі, які були би більшими від повітів, але меншими від губерній. Землі мали б служити округами при виборах до Українських народних Зборів (майбутнього парламенту). В землях розвивалось б громадське самоврядування, як було прописано в проекті Конституції УНР. Грушевський хотів будувати місцеву владу в УНР на основі широкої децентралізації, залишаючи Раді Народних міністрів лише ті справи, які стосуються загальнодержавного значення¹³². Землі мали би бути рівними по населенню, приблизно мільйон на землю, і він хотів бачити, щоб кожна земля мала можливість налагодити своє дорожнє сполучення, сільське господарство та

¹³¹ Останнє засідання Української центральної ради: чому і чи все ми про нього знаємо? Музей Михайла Грушевського. С. 4-5.

¹³² Грушевський М. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали / ред. Л. Винара. Нью-Йорк, Львів, Київ, Торонто, Мюнхен: Українське історичне товариство, 1992. С. 99.

промисловість. Також для нього було важливим розвивати культурно-освітні осередки – середні та вищі школи, музеї, театри¹³³.

В майбутній Україні він вбачав розбудження усіх громадських сил та залучення їх на громадську службу, Михайло Сергійович вірив, що: «власне воно можливе тільки при широкім розвитку децентралізації й сильнім напруженні самоуправного будівництва в невеликих округах, перейнятих гарячим прив'язанням до своєї землиці, до свого місцевого центру, до його культурних добутоків, – осягнених не виторгуваним з центру асигнаціями, не присланими з міністерств урядовцями, а здобутих власними заходами, організованих, вирощених місцевими ж людьми, або громадськими вибранцями»¹³⁴.

Реагуючи на дедалі частіше втручанням німецьких військових у внутрішні справи УНР, Ковалевський писав: «Це був історик в повному значенні цього слова. Сучасні події його живо інтересували, і він мав завжди тверезу оцінку цих подій. Але він ніколи не давав себе вибити з рівноваги і надавав цим біжучим подіям відносного значення. Він вірив у закономірність історичного розвитку і був переконаний, що український народ вийде на шлях вільного політичного і культурного розвитку навіть тоді, коли хвилево програє той чи інший бій. [...] Михайло Грушевський надавав особливого значення соціальним постулатам українського народу і категорично противився політиці компромісів у цій справі. Особливо в питанні аграрної реформи він був послідовним прихильником націоналізації землі і від цієї думки не відрікався навіть тоді, коли генерал Гренер обіцяв за ціну поступок в аграрній справі далі підтримувати уряд Української Центральної Ради і не робити гетьманського перевороту. У внутрішньо українських справах Михайло Грушевський був гарячим прихильником народоправства і демократії»¹³⁵.

Якщо лише перераховувати законодавчі акти ЦР, то й наглядно побачимо всі необхідні державні атрибути демократичної держави. Чотири універсали,

¹³³ Там само. С. 99-100.

¹³⁴ Там само.

¹³⁵ Цит. за: Верстюк В. Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М. Грушевського. С. 4.

закон про національно-персональну автономію національних меншин в Україні, закон про громадянство, про генеральний суд, про утворення війська, про випуск кредитових білетів, земельний Закон ЦР, міжнародні договори та інші державні акти та Конституція УНР 29 квітня 1918 р. Грушевський безпосередньо працював над розробкою вищезгаданих проектів.

23 квітня до Києва прибуває телеграма від Людендорфа до Гренера про свободу німців дій щодо ЦР аж до її повалення¹³⁶. Відтак був остаточно визначений курс німців щодо розпуску ЦР. 24 квітня відбулась зустріч Гренера з Скоропадським, де домовлено про умови гетьманського перевороту. Задля сприяння перевороту 25 квітня запроваджено німецько-польові суди в Україні й заборонено мітинги та збори. Також обмежено свободу слова та друку через формальне викрадення банкіра Абрама Доброго, який обслуговував німецькі війська в Україні, налагодивши організацію закупівлі продовольства для них. Саме цей, насправді спланований, інцидент використали для обшуків в ЦР¹³⁷.

Уже 26-27 квітня роззброєно Першу дивізію сірожупанників, сформованої з колишніх українських військовополонених. А дата повалення ЦР призначена на 28-29 квітня, коли проходила селянська демонстрація проти аграрної політики УНР, як всеукраїнський з'їзд хліборобів-власників. 28 квітня о пів на четверту виступи в ЦР перервав караул німецьких солдатів, які оточили будинок музею і увірвались до залу із криками «Hände hoch»¹³⁸. Не виконали команди лише Грушевський та Порш¹³⁹. Було проведено обшук в кімнаті Михайла Сергійовича, який тимчасово оселився в будинку парламенту. Штольценберг прийшов до Грушевського із поясненнями, що причиною обшуку стали викрадення банкіра Доброго і причетність членів уряду УНР до цього. Фактично відбулася генеральна репетиція державного перевороту¹⁴⁰.

¹³⁶ Там само. С. 5.

¹³⁷ Останнє засідання Української центральної ради: чому і чи все ми про нього знаємо. Музей Михайла Грушевського С. 6-7.

¹³⁸ З німецької: «Руки вгору».

¹³⁹ Верстюк В. Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М. Грушевського. С. 7.

¹⁴⁰ Останнє засідання Української центральної ради: чому і чи все ми про нього знаємо. С. 8.

29 квітня відбулося засідання Малої Ради як останнє засідання ЦР. ЦР відправила делегацію до Мумма за яким уряд Голубовича був готовий піти у відставку, а ЦР – переглянути земельний закон. Він відповів: «Zu spät»¹⁴¹. Незважаючи на німецькі приготування щодо повалення УНР, в ЦР 29 квітня було розглянуто Конституцію УНР, а після трьох читань з незначними правками «Статут про Державний устрій, права і вольності УНР» був прийнятий як «заповіт без якого ЦР не могла зійти з політичної арени»¹⁴².

Грушевський охарактеризував добу ЦР в історії України: «Це була історична доба довжиною в 14 місяців, котрих кращих і трагічніших мабуть не було і не буде в життю нашого народу»¹⁴³. «За короткий час Центральна Рада кардинально змінила українську політичну сцену, а як наслідок – і політичну сцену колишньої Російської імперії» – пише С. Плохій¹⁴⁴.

Л. Винар вважає, що саме конституція УНР віддзеркалила тодішні державницькі концепції Грушевського і його сподвижників. Вона, як і Четвертий Універсал ЦР, стала фундаментом, на якому розбудовувались пізніші державотворчі концепції української нації, яка пов'язує себе з демократичними основами УНР¹⁴⁵.

З сучасного погляду, найбільшими прорахунками та помилками Грушевського та активних діячів ЦР стало неспроможність захистити УНР від більшовиків через непослідовні та половинчасті реформи у військовій та аграрній сферах. Також відсутність детально прописаних пунктів Брестського мирного договору з німцями та відсутність української армії, на яку б зважали німці, призвели до фактичної окупації території УНР новими союзниками.

Мабуть найголовніший прорахунок Грушевського та ЦР стосувався розбудови української армії, яка могла б дати відсіч більшовикам. Якби Грушевський слідував своїй же військовій стратегії будь-якими засобами

¹⁴¹ З німецької: «Занадто пізно».

¹⁴² Верстюк В. Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М. Грушевського. С. 8.

¹⁴³ Там само. С. 17.

¹⁴⁴ Цит. за: Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія М. Грушевського. С. 95.

¹⁴⁵ Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації. С. 199.

протримати фронт з німцями та австро-угорцями до укладення загального миру в світі, до якого залишалось менш ніж один рік, УНР мала б шанс на існування та історія розвивалась би в зовсім іншому напрямку. Однак, цього всього Грушевський та діячі ЦР передбачити не могли.

Від суперників Грушевського лунали звинувачення, що він був поганим політиком, який був неспроможним захистити УНР від більшовиків. Його звинувачували за запрошення німецьких військ та за пасивну протидію гетьманському перевороту¹⁴⁶. Проте, Грушевський був найбільш підготовлений до державного будівництва, бо знав ментальні риси українського народу впродовж історії. В. Солдатенко пише, що недоліками керівництва ЦР були відсутність достатнього політичного досвіду Грушевського, політичної волі, наполегливості, цілеспрямованості, сміливості, послідовності, здатності до політичних маневрувань і навіть шахрайства, натомість у нього були надмірна інтелігентність та академізм¹⁴⁷.

Таку скромну оцінку своєї ролі дає сам Михайло Сергійович: «Пробув я головою Центральної Ради тринадцять місяців, до кінця її існування. Тяжке і відповідальне було те становище. Вороги українства, які і давніше пеклом на мене дихали, в своїм засліпленню вважали мене і автором українського руху, і винахідником української мови, тепер особливо всіли на мене своїми лайками й погрозами. А найтяжче ставало, коли не було згоди й між своїми – а так мусіло бути в міру того, як приходилось вирішувати різні питання дальшого життя. При тім же, хоч всяку відповідальність валили на мене, в дійсності мав я дуже обмежений вплив і то моральний тільки: юридично моя роля була чисто формальна, як голова Центральної Ради я проводив її зборами. Рішала у всяких справах більшість, а вся екзекутивна власть була в руках Гол. Секретаріату»¹⁴⁸.

Однак, він був найвпливовішим діячем в ЦР, так як його позиція визначала спрямованість зміст схвалюваних документів¹⁴⁹. Його ніколи не

¹⁴⁶ Пиріг Р. Михайло Грушевський: Суспільне усвідомлення історичної постаті. *Український історичний журнал*. Київ, 2016. №4. С. 4.

¹⁴⁷ Солдатенко В. Внесок М. Грушевського в концепцію української революції. С. 6.

¹⁴⁸ Солдатенко В. Внесок М. Грушевського в концепцію української революції. С. 6.

¹⁴⁹ Там само. С. 7.

переобирали чи не розглядали можливість заміни. В. Солдатенко вважає, що вплив Грушевського на ЦР був майже абсолютний, але він не використав своє становище лідера, щоб скористуватись своїми повноваженнями¹⁵⁰. Після гетьманського перевороту Грушевський відійшов від української політики та активної політичної діяльності і перебував в Києві інкогніто¹⁵¹.

Отже, для Грушевського було характерно відчувати потреби часу і тому за його сприяння було проголошено УНР за Третій Універсалом і розпочато низку реформ для розбудови новопосталої держави. Однак, війна з більшовиками перервала багато процесів, спонукаючи Грушевського швидко знайти вихід з надзвичайно складної ситуації. Такий вихід було знайдено в підписанні Брест-Литовського мирного договору, за яким Грушевський розраховував відновити державотворчий процес в Україні. Четвертим універсалом було проголошено незалежність УНР. В цей час Грушевський проходить процес еволюції своїх поглядів на автономію та федерацію. Було розвіяно всілякі ілюзії щодо компромісу з більшовиками. А незалежність України почала розглядатись як необхідна умова для майбутньої федерації.

Розуміючи трагізм в який була втягнута Україна після приходу німецьких та австро-угорських військ, Грушевський продовжував активну діяльність, працюючи над новими проектами та проводячи реформи задля зміцнення української державності. Грушевський вважав, що козирем ЦР є продовольство, здатне задовольнити й водночас стримати німецькі апетити. Однак, німці побачили безпорадність ЦР у наведенні порядку в Україні, і вже з березня почали втручатись у внутрішні справи України. Лише після гетьманського перевороту Михайло Сергійович відійшов від активної політичної діяльності.

Отже, по приїзді до Києва, Грушевського вже було обрано главою ЦР, що відразу засвідчило його авторитет і лідерство в українському русі. Він зорієнтувався у важливості моменту і обрав курс ЦР на автономію України. Своєю діяльністю він укріплював позиції ЦР легітимізуючи її всеукраїнськими

¹⁵⁰ Там само.

¹⁵¹ Пиріг Р. Михайло Грушевський «... жив у Києві інкогніто». *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років*. Київ, 2011. Вип. 6. С. 5.

з'їздами, організатором яких він поставав. Після відмови ТУ визнати автономію України Грушевський зрозумів що потрібно власними зусиллями будувати автономію, що засвідчив Перший Універсал. Незважаючи на Другий Універсал, який вважався як поступка ТУ більшістю і як перемога української дипломатії меншістю, Грушевський продовжував справу автономії та федерації. З проголошенням УНР, Грушевський став завзятіше будувати фундамент української державності. З бурхливим періодом більшовицько-української війни та німецько-австрійської окупації, Грушевський не відходив від політичної активності й надалі тримав курс на розбудови української державності всупереч усім несприятливим обставинам. Маючи великий вплив у ЦР та авторитет серед українців, Грушевський безпосередньо впливав на хід української революції. Однак, він не зміг використати свої повноваження повною мірою в цілях, яких ставила ЦР та особисто Грушевський. Лише гетьманський переворот змусив Грушевського відійти від активної політичної діяльності.

РОЗДІЛ 2

ЕВОЛЮЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Після Лютневої революції цензура була знята, тому українська інтелігенція відновили українську пресу. Грушевський був за демократичні

принципи свобода слову та друку: «Кожен повинний мати свободу висловлювати свої гадки живою мовою і друкованим словом, збиратися на зібрання і обговорювати на них свobodно всякі справи, зв'язуватися в товариства і союзи, не питаючися на те нічийного дозволу. Книги і газети повинні виходити, як тепер виходять, без цензури, без дозволу начальства»¹⁵².

Після приїзду до Києва, Михайло Сергійович відразу рішуче взявся відновлювати українську пресу. На той час в Києві не існувало україномовних видань, газет чи журналів. Проблема видавництва своїх статей швидко була вирішена, коли в друкарні товариства Барського погодились на випуск його публіцистики. Вже 25 березня він почав видавати різні статті в щоденнику «Нова Рада» та у «Вістях Центральної Ради», згодом у «Народній волі». Він став автором багатьох важливих статей та брошур. Михайло Сергійович писав що: «ці брошури відповідали пекучій потребі і ледве встигав їх друкувати в сильно завантаженій друкарні «Товариства»¹⁵³.

Грушевський так описував стан публіцистики навесні 1917 року: «По всіх попередніх розгромах і повнім розстрою друкарства, вчиненім війною, вона організувалась тільки поволі, з кінцем березня почавши відновленою «Новою радою», потім соціал-демократичною «Робітничною Газетою», ще пізніше, вже в квітні селянською «Народною Волею» і різними меншими виданнями. Через таку неорганізованість української преси освідомлення українського громадянства про політичні завдання моменту йшли дуже пиняво – через пресу російську, поштою і телеграфом дуже неакуратним в цей час»¹⁵⁴.

В своїй праці Ілюстрована історія України Грушевський наголошує на важливості відновлення преси: «На першу вість про те, що царське правління впало, Українці, що жадібно весь час слідили за його ослабленням, зараз покористувались новою свободою, щоб, вивести на світ свої потайні організації, відновити товариства, видання, газети. Нелегко се було – бо видавниче діло взагалі прийшло до великого розстрою за час війни, а

¹⁵² Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? / редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ», 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 157-158.

¹⁵³ Грушевський М. Спомини (2). С. 145.

¹⁵⁴ Винар Л. «Вісті з Української Центральної Ради у Києві» з 1917 року. С. 142-143.

українське таки й зовсім убите було ще тими всіма заборонами та утисками. Про те зголоднівши, за національним життям за сі роки руїни, українське громадянство запопадливо поборювало всі труднощі й енергійно організовувалось, будило національну свідомість і агітувало за національними домаганнями»¹⁵⁵.

Грушевський став ідеологом української революції, так як його праці розбудовували ідеологічну платформу українського руху. Погляди Грушевського, як вважає В. Лозовий, цілком викристалізувалися у початковий період Української революції і оприлюднені в друкованих виданнях, фактично набули статусу ідеологічних засад національно-державного будівництва¹⁵⁶.

Українці були у захваті від вміння Михайла Сергійовича задовольняти культурні потреби громадськості. На сторінках «Літературно-наукового вісника» зазначалося: «Потреба в літературі політичній величезна, а задовольнити її нелегко. Тяжкий нагніт минулого не дав завчасу підготувати потрібне і довелося ту літературу, скористувавшись дечим ціннішим з попереднього надбання, творити наново. [...] Та проте знайшла, визнаючи велику вагу цієї справи, наша інтелігенція час і на ту роботу. Приклад подав проф. Грушевський, що стоїть у самому центрі нашого політичного життя і бере найдіяльнішу в ньому участь, а проте спромігся одночасно зробити цінну вкладку в нашу новонароджену політичну літературу, проказуючи стежку, якою повинні йти духові проводирі нашого народу, організуючи його й освітлюючи потреби й завдання сучасности»¹⁵⁷.

М. Ковалевський казав, що Грушевський «ніколи не писав своїх статей на поточні теми, які мають скороминуче значення. Він писав статті тільки тоді, коли на порядку денному політичного життя України дозрівала якась важлива проблема»¹⁵⁸. А. Процик вважає, що більшість статей, у яких обговорюється

¹⁵⁵ Грушевський М. Історія України: приладжена до програми вищих початкових шкіл і низших клас шкіл середніх. С. 210.

¹⁵⁶ Лозовий В. Погляди Михайла Грушевського на соціальну базу Українського державотворення в період революції 1917-1921 рр. *Вісник Кам'янець-Подільського Національного університету ім. Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський, 2014. №7. С. 92.

¹⁵⁷ Тельвак В. «Добрий історик, але поганий політик»: рецепція творчої спадщини Михайло Грушевського після 1914 року. *Електронний історичний журнал «Scriptorum Nostrum»*. Херсон, 2015. №1-2. С. 37-38.

¹⁵⁸ Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. С. 198.

питання державності та федерації, була написана якраз із завданням «перевиховати оптимістично настроєних мрійників майбутнього «соціалістичного раю» на зрілих державників-самостійників»¹⁵⁹.

Продовження формування Центральної Ради як загальноукраїнського політичного центру та проведення всеукраїнських зборів не було можливе без участі в ньому українців. Грушевський розумів, що обізнаність та залученність українців в подіях революції, що розгорталась з березня, є ключем для успіху української справи. Він вважав, що лише згуртованість та єдність українців стане вагомим чинником для досягнення омріяної української державності.

Будучи прихильником народництва, він вважав, що українська нація, яку потрібно було ще зліпити, створить українську державу, а не навпаки. Однак, населення міст українських губерній було в більшості русифіковане, що ускладнювало шлях їхнього залучення до української справи. В містах жила інтелігенція і грамотне населення, що бракувало селі і селянам. ЦР була змушена формуватися також з представників різних народів, що проживали на території тогочасної підросійської України. Ці чинники не сприяли швидкому поступу українській справі.

В. Солдатенко вважає, що публіцистика Грушевського склала теоретичну основу та політичну концепцію української революції, стала її ідеологічним підґрунтям. Вона мала просвітницький характер, вплинула на формування політичних поглядів широких кіл українського суспільства, та на піднесення національної свідомості українців. Статті вводили українство в певне ідейне та організаційне русло, дали чітку політичну платформу і програму боротьби та наповнювали смислом український рух¹⁶⁰. В. Солдатенко, оцінюючи роль публіцистичної діяльності Грушевського протягом української революції 1917-1918 років пише, що: «Публіцистична діяльність стали могутньою ідейною

¹⁵⁹ Процик А. Державницька концепція Михайла Грушевського під час Визвольних змагань (1917-1921). *Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці «Бюлетень»*. Нью-Йорк, 2017. №43. С. 5.

¹⁶⁰ Солдатенко В. Внесок М. Грушевського в концепцію української революції. С. 6

зброєю, оснастили український рух конкретною програмою, лозунгами революційної боротьби, осередком концепції української революції»¹⁶¹.

Публіцистичні статті Грушевського були на той момент популярні за формою викладу та дуже глибокі за змістом. Вони відповідали на найнагальніші питання життя, обґрунтовували найважливіші орієнтири поступального руху українського суспільства¹⁶². Саме у публіцистиці Грушевського знаходимо його погляди на розбудову української автономії в складі федеративної Російської республіки. Ці ідеї відбивались протягом майже всього 1917 року аж до проголошення Четвертого Універсалу УНР, за яким Грушевський та діячі ЦР перейшли на платформу незалежності, проте відкладаючи питання федерації на майбутнє. В його статтях простежуємо погляди на соціально-економічну модель української держави та майбутнє української освіти, науки та культури.

2.1 Обґрунтування ідеї автономії України у демократичній федерації

Грушевський та діячі ЦР з початком Української революції стояли на політичній платформі автономії України та її федерації у складі Російської демократичної республіки. Це визначало курс ЦР від весни 1917 до проголошення Четвертого Універсалу у січні 1918, в той час як ідея федеративного об'єднання завжди супроводжувала Михайло Сергійовича.

У статті «Повороту нема» було висвітлено одні з перших позицій Грушевського на проблему української автономії. Ця стаття стала реакцією на промову глави Тимчасового Уряду князя Георгія Львова, який вірив, що надання лише національно-культурницької автономії розв'яже національне питання в Росії¹⁶³. Стаття оповідає нам про те, що питання української автономності на демократичних засадах з міцним забезпеченням національних меншостей в складі Російській федеративній республіці – це традиція, яка тягнеться від Кирило-Мефодіївського братства аж до того часу, коли була опублікована ця стаття.

¹⁶¹ Цит. за: Солдатенко В. Там само.

¹⁶² Там само С. 8.

¹⁶³ Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія М. Грушевського. С. 201.

Грушевський стверджував, що українці вже не задовольняють свої потреби в рамках лише культурно-національної автономії: «З тим стало все більше зростати переконання в неминучій потребі забезпечити українському народові державне право – або федерацією Російської держави, а як ні, то повною незалежністю України. Тільки державність признавалась певною запорукою вільного політичного і національного розвитку українського народу»¹⁶⁴. Грушевський визначив українську автономію як мінімум українських прагнень¹⁶⁵.

Всупереч радикальності ідеї незалежності України, Грушевський здається пише про її, щоб подразнити ТУ в Петербурзі, тим самим переконуючи їх у раціональності української автономії. На підтвердження цього аргументу свідчать наступні рядки: «Прапор самостійної України стоїть згорнений. Але чи розгорнеться він з хвилиною, коли всеросійські централісти захотіли б вирвати з наших рук стяг широкої української автономії в федеративній і демократичній Російській республіці? З цим треба великої обережності. Це повинно бути ясне керівникам Російської держави»¹⁶⁶.

Стаття «Якої ми хочемо автономії і федерації» стала одна з найпопулярніших серед українців, розійшовшись у 70 тисячах примірників. Стаття стала політичним кредом революції. Грушевський переконливо доводив, чому автономія для України є найбільш придатним типом державного організму. Грушевський виклав своє розуміння автономії, національно-територіальної автономії та федерації. Для нього автономія – це право жити по своїм законам, самим собі становити закони, а не жити по чужим законам і під чужою властю¹⁶⁷. Широка політична автономія – найширші права країни самій порядкувати свої справи й рішати про себе, хоч і не маючи державної незалежності та входячи в склад іншої держави¹⁶⁸. З цією брошурою ідея автономії стала невід’ємною частиною політичної думки українців в той період.

¹⁶⁴ Грушевський М. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали / ред. Л. Винара. Нью-Йорк, Львів, Київ, Торонто, Мюнхен: Українське історичне товариство, 1992. С. 144.

¹⁶⁵ Солдатенко В. Внесок М. Грушевського в концепцію української революції. С. 14.

¹⁶⁶ Там само.

¹⁶⁷ Михайло С. Грушевський. Вибрані праці. С. 144.

¹⁶⁸ Там само. С. 145.

Грушевський приділяє велику увагу етнічним українським землям, коли це стосується питання територіальних меж автономії. В статті йдеться мова, що: «Українці хочуть, щоб з українських земель російської держави (бо про них говоримо поки що, не зачіпаючи іншого питання об'єднання всіх українських земель) була утворена одна область, одна національна територія, – перезиваючи усі етнічні землі, він продовжує, – так утвориться територія, де українська людність становить більшість, у городах тепер українців менше, але городи мусять іти за більшістю доохресної території»¹⁶⁹.

Він вважає, що українська автономія має бути організована на принципах широкого демократичного громадського самоврядування. Автономія для Грушевського, це повноцінна суверенна держава, де лише функції зовнішньої політики передавались в структури федеративної держави. Таким чином автономна держава в своїх повноваженнях мала б повний контроль над внутрішньою політикою: «Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи – економічні, культурні, політичні, утверджувати своє військо, розпоряджати своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд»¹⁷⁰.

Найвищим органом автономної України Грушевський називає Український Сойм, який би порядкував внутрішньою політикою на території етнографічних меж України. Сойм розглядався як законодавчий орган, який би також організовував Раду Міністрів як виконавчий орган автономії¹⁷¹. Незважаючи на федеративний зв'язок такої автономії, за його переконаннями, Україна мала б право зовнішньої політики при захисті своїх територіальних інтересів, однак загальне право оголошення війни і миру передавалось би федеративним органам влади¹⁷².

При окресленні обов'язків автономної України перед федерацією, він вважав, що: «Тільки в деяких справах, спільних для всієї російської держави,

¹⁶⁹ Там само. С. 144.

¹⁷⁰ Там само. С. 145.

¹⁷¹ Михайло С. Грушевський. Вибрані праці. С. 144.

¹⁷² Там само.

вона має приймати постанови її загального представництва, в котрім братимуть участь представники України пропорціонально до її людности й людности всієї російської республіки. Оце, розуміється, коли говориться, що ми хочемо, національно-територіальної автономії України, широкої, політичної й демократичної»¹⁷³.

Грушевський продовжує переконувати у користі проекту автономії, наголошуючи на тому, що: «З національного погляду дуже важно, що як усі українські землі будуть зібрані в одну територію, само собою українці будуть господарями в себе: вони матимуть змогу свobodно задовольняти свої національні потреби в громадському самоврядуванні, в своїм соймі в в своїх установах. Забезпечивши права меншим народностям своєї землі, не маючи наміру панувати над ними чи обмежувати їх у чімсь, а навпаки, уділяючи і їм поміч з автономного скарбу, вони матимуть змогу по справедливості обертати головну масу засобів свого краю на задоволення потреб свого народу»¹⁷⁴.

Грушевський також переконує у вигоді республіканського та федеративного типу демократичної держави для України: «Ми хочемо, щоб держава, в склад котрої входить автономна Україна, була федеративною, демократичною республікою...Ця республіка має бути демократична. Як устрій автономії України, так і устрій всієї держави має бути спертій на рівності всіх громадян...Як органи місцевого самоврядування і автономного представництва, так і законодавчі органи республіки повинні виходити з народного вибору загальним, рівним, тайним і безпосереднім голосуванням. Не має бути під якоюсь укритою формою дано якимсь верствам більше впливу й участі у виборах, ніж іншим. Виборче право мусить бути однакове чоловікам і жінкам і починатись від молодого віку, не далі 20 літ. Щоб не тільки більшість виборців мала голос в представниці, повинен бути даний голос і меншостям через пропорціональне представництво. Але – республіка повинна бути, крім того, й федеративна, а не централістична... Хочемо широкої місцевої самоуправи, об'єднаної автономно організацією України, і того самого бажаємо

¹⁷³ Там само.

¹⁷⁴ Там само.

й іншим народам і областям... Маємо для неї взірці в федеративних республіках швейцарській, північно-американській і інших»¹⁷⁵.

Ідея автономії України стала вмить неактуальною та й загалом непотрібною після подій українсько-більшовицькою війни від грудня 1917 р. Потреба автономії зникла після того як не було ніякої федерації, до якої би ввійшла така українська автономна держава. Грушевський та діячі ЦР почали просувати політичну платформу незалежності України. Олександр Оглоблин стверджував, що Грушевським керували дві ідеї в його громадсько-політичній діяльності: перша – ідея народництва, друга – федералізму¹⁷⁶. Навіть із розгортанням більшовицько-української війни, коли ідея Російської федерації відпала сама собою, Грушевський називав федералістичну традицією провідною ідеєю українського національного політичного життя.

Грушевський вважав, що при встановленні федерації, зв'язок між державами-членами федерації має бути непорушним, тому право на вихід із такої федерації повинен бути заборонений. Така союзна держава мала б прерогативу над зовнішньою політикою, організацією військових сил та флоту. Він вважав, що всі повноваження союзної держави і держав-членів федерації мають бути закріплені в Конституції¹⁷⁷. До головних повноважень держав-членів входили б повний контроль над своїми внутрішніми справами, тоді як до союзної держави – всі інші¹⁷⁸.

Обґрунтовуючи потребу перебудови Росії у федерацію він наголошував, що: «Українці хочуть, щоб у тій республіці, хоч би як добре урядженій, не порядкували всім на місцях люди з столиці, з парламенту (Думи) тої республіки чи міністерства її, вибрані всіма людьми з Російської республіки. Кожний народ і кожний край має свої потреби, свої звичаї, свої справи на місці, до котрих трудно приладиться уряду чи Думі цілої республіки. Російська республіка занадто великий край, складається з різних великих країн, дуже не однакових, і

¹⁷⁵ Грушевський М. Вибрані праці. С. 149.

¹⁷⁶ Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія М. Грушевського. Київ: Критика, 2011. С. 278.

¹⁷⁷ Солдатенко В. Внесок М. Грушевського в концепцію української революції. С. 20.

¹⁷⁸ Там само.

народів дуже відмінних. Однакового закону не складеш для Сибіру і України. Трудно зараз порядкувати нашими хліборобськими краями і якими-небудь північними коло Білого моря або Тихого океану»¹⁷⁹.

Федералізм Грушевського не знайшов підтримки серед країн колишньої Російської імперії. На «Ноту Генерального Секретаріату», що була розіслана країнам колишньої імперії, відгукнулась лише Кубань. Останній чинник з більшовицько-українською війною спричинили кризу ідей федералізму Грушевського і змусило його задуматись про якісь альтернативи. Федералізм був одним з фундаментів, на якому формувались політичні погляди Михайла Сергійовича. Від федералізму він не відмовлявся, вбачаючи у ньому політичну формацію майбутнього.

Погляди Грушевського на федеративну побудову держави еволюціонують з часом. Спочатку він вбачав федеративну перебудову Росії як союзу рівноправних держав, де центральний орган федерації, обраний з усіх держав-членів федерації, має повноваження зовнішньої політики. Згодом у Грушевського виникає ідея Європейської федерації, вбачаючи у такій формації політичне майбутнє європейських держав¹⁸⁰. Більшовицько-українська війна спричинила крах ідей про федерацію з Росією. Проголошення Четвертого універсалу – а відтак незалежності УНР та подальше зближення з країнами Четвертого союзу зумовили появу альтернативних шляхів до створення федерації.

У статті «Кінець московської орієнтації» назва говорить сама за себе. «Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, що згоріло в моїм кабінеті, це наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидвана нам довго й уперто силоміць, і кінцем, як то часто буває, справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства» – писав Грушевський¹⁸¹. Фактично ця стаття є політичною сповіддю Михайла Сергійовича, який визнав помилковість орієнтації УНР на Росію¹⁸².

¹⁷⁹ Грушевський М. Вибрані праці. С. 148.

¹⁸⁰ Солдатенко В. Внесок М. Грушевського в концепцію української революції. С. 22.

¹⁸¹ Грушевський М. Вибрані праці. С. 58.

¹⁸² Там само. С. 59.

Грушевський вважав, що війна, яку почали більшовики в Україні, всупереч звірствам, дала позитивний моральний ефект для українців. Більшовики показали свою справжню сутність і наміри в Україні. Ця війна порвала зв'язки українців зі своїм минулими сподіваннями на автономію України в складі Росії, що не давало поступові незалежницьких ідей серед українців: «Ну, а війна большевиків з Україною рішуче поставила хрест над ідеологією, розв'язала всякі моральні вузли, які ще могли чийх небудь очак зв'язувати українця з московським громадянством спеціально. Вона, так сказати, зняла з Московщини право «особо благопрятсвуемой» нації й дала почуття права керуватись в своїх відносинах до неї єдино добром українського народу, а не якимсь інтересом спільної революції, спільної культури, спільної отчини, чи що. Я вважаю, таке визволення від песького обов'язку супроти Московщини незвичайно важним і цінним»¹⁸³.

Коли з орієнтацією на Москву, як здавалось, було покінчено, Грушевський писав: «Коли українське життя розриває нав'язану їй московською політикою, московським насильством північну орієнтацію, Україна може з новою силою. З новою енергією відновити свої зв'язки з західним світом» – відтак він формує альтернативне бачення майбутнього України у системі федерації із державами Західної Європи.

У статті «Наша західня орієнтація» Грушевський оповідає про зв'язок України із Заходом крізь призму історії. Він обґрунтовує близькість України до західноєвропейської цивілізації чим до східної, до якої належить Росія. Україну він розглядає як частину загальноєвропейського простору¹⁸⁴. Тим самим, здається, що Михайло Сергійович зробив своєрідне виправдання для вибору Німеччини та Австро-Угорщини як союзників України.

У статті «Орієнтація чорноморська» Михайло Сергійович писав, що Чорне море нерозривно пов'язано із зовнішньополітичним вектором українських державних утворень. Також повторює аргументацію попередньої

¹⁸³Там само.

¹⁸⁴ Грушевський М. Вибрані праці. С. 61-64.

статті про історичний зв'язок України із Західною Європою, і власне, наголошує, що цей зв'язок розірвано Росією¹⁸⁵.

У статті «Нові перспективи» він ще раз наголошує на потребу Україні слідувати західноєвропейську та чорноморську політичну, соціально-економічну та культурну орієнтацію. Він писав: «Але, коли школою для нас мусять бути ці краї західньої культури, полем нашої діяльності, нашої власної творчости повинні бути краї, що як і Україна, вирости у впливах чи зв'язках східньої культури, – краї в сфері нашої чорноморської орієнтації, об'єднані Чорним морем як центром комунікації й різнорідних культурних і політичних взаємини».¹⁸⁶

Навіть в нових умовах після проголошення Четвертого Універсалу, а відтак – незалежності України, Грушевський вважав, що питання взаємовідносин України та Росії найкраще вирішаться за умови входження обох республік як рівноправних членів до складу світової європейської федерації. «У відносинах до Росії, – зазначає Михайло Сергійович, – Українська республіка мусить бути самостійною і незалежною – вони можуть об'єднатися тільки у вищій організації, як дві рівнорядні одиниці»¹⁸⁷.

Грушевський, коли вперше висвітлив свою ідею про світову федерацію, її створення він бачив наступним таким-чином: «Тільки – маючи на меті завсігди, як кінцеву мету, федерацію світову, я буду виходити, як з першого конкретного кроку до неї, з федерації країв, зв'язаних географічно, економічно й культурно, а не з якоїсь федерації поневолі, на тій підставі, що ми колись разом були піймані при різних okazіях і замкнені до одної в'язничної клітки. І як першу ступінь до такої федерації, продиктованої географічною, економічною і культурною спільністю, я вважаю економічне й культурне сотрудництво, кооперацію народів Чорного моря»¹⁸⁸.

¹⁸⁵ Там само. С. 65-68.

¹⁸⁶ Там само С. 69-76.

¹⁸⁷ Грушевський М. Вибрані праці. С. 76.

¹⁸⁸ Там само. С. 68.

Грушевський відтак знайшов альтернативу Російській федерації – федерації країн Чорного моря. Він вбачав у цьому хороший політичний проект: «Тісно зв'язавшись між собою, ці чорноморські краї можуть створити незвичайну багато, велику і многосторонню економічну базу, і елементарне піклування про добро народне вимагає такої економічної політики, щоб економічна робота на цій базі велась власними засобами»¹⁸⁹.

Отже, М. Грушевський та діячі ЦР стояли на платформі української автономії відразу ж після Лютневої революції. Грушевський розглядав потенційну українську автономну державу у складі федерації як майбутнє України. Політичну автономію він розумів як право країни самим керувати всіма своїми внутрішніми справами, лише віддаючи прерогативу зовнішньої політики, формування війська та флоту повноваженням федеративним органам.

Ідея автономії зазнала краху з більшовицько-українською війною, тоді як принцип федералізму завжди супроводжував Грушевського. Він завжди бачив Україну у складі якоїсь федерації, так як вбачав у ній політичну формацію майбутнього. З кризою ідеї української автономії у складі Росії, Грушевський почав шукати альтернативи іншим федеративним об'єднанням. Він знайшов її у орієнтації України на Західну Європу та країн Чорного моря. З чорноморською орієнтацією Грушевський вбачав об'єднання держав чорноморського басейну в федерацію як крок до загальноєвропейської федерації, а це в свою чергу як крок до федерації світової. З самого початку він вважав що створення Російської демократичної федеративної держави зумовить політичну перебудову світу на федеративні засади.

2.2 Еволюція державницького проекту М. Грушевського

Грушевський був народником і тому вважав, що лише сформована українська нація буде здатна створити українську незалежну державу, а не навпаки. Для нього сутність народницького світогляду – це ідея пріоритету інтересів народу, суспільства над інтересами держави¹⁹⁰. Шлях до побудови

¹⁸⁹ Там само.

¹⁹⁰ Галда П., Казакова Л., Хлевной Р. Суспільно-політичні погляди Михайла Грушевського. *Наукові публікації кафедри міжнародної політики Ужгородського національного університету*. Ужгород, 2014. С. 268.

незалежної України розглядався як еволюційний процес. Він вважав, що українська нація стане фундаментом для української незалежності. На 1917 р. такого фундаменту не існувало. Тому заклики про незалежність вважались нерациональними та певною мірою неадекватними. Український рух на початку весни 1917 року, на думку Грушевського, був слабкий: «...певну розпорошеність, розгубленість і хаотичність українського громадянства, що по довгій латергії тільки що переходила стадії консолідації»¹⁹¹. Грушевський вважав що гасла незалежності не відповідають політичній та національній усвідомленості українського народу, тому він писав: «Ми вважали небезпечними український націоналізм з гаслами «Україна для українців», «Самостійна Україна», обґрунтовуючи тим, що недоросла ще Україна»¹⁹². Грушевський зазначав, що перші гучні заклики до незалежності, які прозвучали в «Ukraina irredenta» Бачинського та «Самостійній Україні» РУП, були сприйняті ним з великим скептицизмом і побоюванням, що «з цього самостійного яйця вилупиться шовіністична реакція і всякі націоналістичні авантюри»¹⁹³.

Проте державні ознаки України почали проявлятися зі створенням самої ЦР. Відтак розпочався тривалий процес будівництва державного організму. Поглиблювало цей процес подальше створення уряду – Генерального Секретаріату, організація влади ЦР у регіонах України з Другим Універсалом та Тимчасовою Інструкцією та територіальна юрисдикція ЦР і ГС над українськими губерніями крім півдня та сходу.

Події листопада-грудня 1917 року що були пов'язані з більшовицьким переворотом у Петрограді та більшовицько-українською війною змусили Грушевського та ЦР змінити політичну стратегію. Війна дала поштовх українцям задуматись про потребу власної самостійності. Тому проголошення Четвертого Універсалу, а відтак незалежності України обґрунтовувалось потребою моменту для боротьби з більшовиками та заключення мирного договору з Четвертими державами як рівний з рівний.

¹⁹¹ Грушевський М. Спомини (2). С. 147.

¹⁹² Там само.

¹⁹³ Галда П., Казакова Л., Хлевной Р. Суспільно-політичні погляди Михайла Грушевського. С. 278.

Чотири універсали, закон про національно-персональну автономію національних меншин в Україні, закон про громадянство, про генеральний суд, про утворення війська, про випуск кредитових білетів, земельний Закон ЦР, міжнародні договори та інші державні акти та Конституція УНР 29 квітня 1918 р. окреслюють існування повноцінної держави зі всіма необхідними атрибутами. З весни 1917 – до весни 1918 року Грушевський та ЦР закладала фундамент української державності.

З безпосередньою участю Грушевського було підготовлено і задекларовано Четвертий Універсал, який проголошував Україну «самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу»¹⁹⁴. Було заявлено, що «влада у ній буде належати тільки народу України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу...»¹⁹⁵.

Грушевський стоячи на роздоріжжі між незалежністю та федерацією не зміг довести жодну справу до кінця: «З прикрістю доводиться констатувати, що, будучи соціалістом за світоглядом, Грушевський замість втілення в життя реальної нагоди відродження незалежної Української держави взяв на себе виконання непосильного і, як засвідчує сьогодні, непотрібного та неможливого завдання – перебудувати Росію в демократичну федеративну державу на європейських засадах» – пишуть у своїй праці Л. Казакова, Р. Хлевний та П. Галда¹⁹⁶.

Для Грушевського соціалістичний тип держави був найбільш придатний для незалежної України: «Будуючи українську державність, будемо міцну твердиню, до котрої не буде доступу поліцейсько-бюрократичної реакції Укріплюючи авторитет нашої соціалістичної Центральної Ради й соціалістичного міністерства, хочемо зробити нашу Україну твердою кріпостою

¹⁹⁴ Грушевський М. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали . С. 215-217.

¹⁹⁵ Грушевський М. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали . С. 215-217.

¹⁹⁶ Цит. за: Галда П., Казакова Л., Хлевной Р. Суспільно-політичні погляди Михайла Грушевського. С. 279.

соціалізму. Будуємо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від сього не відступимо!»¹⁹⁷.

Стаття «Великий обов'язок», що написана 14 січня, була присвячена причинам появи Четвертого універсалу. Попри проголошення незалежності, Грушевський залишався прихильником федерації: «Важке слово сказане! Україна стала самостійною й незалежною, відокремленою державою. Як довго вона пробуде на цім становищі, себто – як скоро з'явиться для неї реальна можливість установити федеральний зв'язок з іншими республіками, цього в цій хвилі не може напевно сказати ніхто: може це буде дуже скоро, а може й простягнеться цей час, коли українська республіка буде керуватись виключно волею самої української демократії і на ній лежатиме вся відповідальність за долю нашого народу і краю»¹⁹⁸. Михайло Сергійович так пояснював причину такого історичного моменту як проголошення незалежності для України: «Для забезпечення нашої волі й долі в цей гострий момент, для переведення миру і захисту нашого краю від напасників наш уряд мусить мати повну свободу діяльності, яку може дати тільки державна незалежність нашої республіки. Що виявити вповні всю свою ініціативу, щоб розгорнути всі свої сили, людина мусить стати відокремленою, незв'язаною ніким, і так само народ»¹⁹⁹.

Грушевський писав, що потрібно розраховувати лише на власні сили у боротьбі з більшовицьким наступом, і не надіятись на руку допомоги від інших: «Треба відкинути ілюзії, мов би то ми на когось можемо опиратись, мов би хтось стоїть за нами – якийсь «єдиний фронт», якась солідарність народів і країв «колишньої російської держави», коли в дійсності нічого того нема, а властиво, навпаки, – останки і пережитки тих колишніх зв'язків тільки гальмують, тільки дезорганізують наші зусилля»²⁰⁰. Михайло Сергійович вважає, що незалежність України стане консолідуючим фактором для всіх українців і «проголошена самостійність стане твердою підставою забезпечення

¹⁹⁷ Солдатенко В. Внесок М. Грушевського в концепцію української революції. С. 18.

¹⁹⁸ Грушевський М. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали. С. 61-62.

¹⁹⁹ Грушевський М. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали. С. 62.

²⁰⁰ Там само.

нашої державности й нашого соціального будівництва, якого жде від нас наш робочий народ»²⁰¹.

У статті «Українська самостійність і її історична необхідність», Грушевський обґрунтовував історичну необхідність зміни державної політики УНР та перехід на позиції самостійництва. Грушевський писав, що УНР повинна виступати як незалежна держава задля заключення мирного договору з державами, з якими вона фактично перебуває у стані війни²⁰². Також він зазначив, що є величезна потреба рішучої політики в боротьбі проти більшовиків, які розпочали захоплення України. Грушевський хотів, щоб українці бачили боротьбу УНР та більшовиків як війну двох держав²⁰³.

Не покидаючи проектів про федерацію, Грушевський почав розглядати незалежність України як проміжний етап до неї. Для того щоб здобути федерацію, потрібно було відстояти самостійність: «...не розриваючись з федералістичною традицією, як провідною ідеєю нашого національно-політичного життя, ми мусимо твердо сказати, що тепер наше гасло – самостійність і незалежність»²⁰⁴.

У статті «В огні і бурні», він пише про нові можливості, які відкриваються перед незалежною Україною, яка перед тим, завжди залежала від волі ТУ та російського політичного клімату. Михайло Сергійович наголошував, що революція в Україні не розвивалась самостійно, а була тісно пов'язана з російською: «Наша українська революція, на жаль, не розвивалась самостійно, вона весь час мусіла маширувати з конвульсійними рухами і киданням революції російської, хаотичної і страшної. Російська революція посягнула нас через кров, через руїну, через вогонь»²⁰⁵.

Загальний заклик Грушевського був до об'єднання українців задля збереження самостійності: «Мусимо йти, бо спинити походу не можна. Мусимо

²⁰¹ Там само.

²⁰² Там само. С. 63.

²⁰³ Там само. С. 64.

²⁰⁴ Грушевський М. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали . С. 64.

²⁰⁵ Там само. С. 65.

перейти через цей страшний огонь і знищення. Мусимо жертвувати всім, щоб рятувати найдорожче в ці моменти: самостійність і незалежність нашого народу. Мусимо згуртуватись коло цієї мети всі, скільки нас є свідомих і відданих інтересам нашої батьківщини. Збиратись в тісну й компактну фалангу. Відклавши всі партійні й групові різниці, всі міркування про партійні вигоди й інтереси. Все мусить бути підпорядковане вимогам моменту – перед ними мусить відступати все інше. Вони такі великі, що кожна сила, кожна одиниця тепер на рахунок. Всяке ухилення від роботи, від відповідальності, від сповнення того обов'язку, який накладається моментом – є дезертирством, негідним громадянина. Всяка самочинність, ухилення від громадської чи національної дисципліни є недопустимим злочином»²⁰⁶.

Стаття «Мир нашій землі» написана з нагоди підписання Брестського мирного договору. Найбільшу увагу Грушевський звертає на те, що українці завжди прагнули миру²⁰⁷. Він розглядав мирний договір великим здобутком української дипломатії, що сприятиме продовженню українського державотворчого процесу: «Уряд обіцяв добути йому мир, і добув його, не вважаючи на всі труднощі. Мир гідний і почесний, мир демократичний, який Україні її землі, забезпечує міжнародне становище, її грошову систему, і полишає повну свободу в політиці й економічних справах»²⁰⁸.

Стаття «Повороту не буде» написана відразу після отримання звістки про звільнення Києва від більшовиків 2 березня 1918 року. Головна мета статті полягала у переконанні українського населення, що українське та союзне німецьке військо веде боротьбу проти більшовиків за звільнення УНР. Також Михайло Сергійович наголошує на продовженні соціально-економічного курсу ЦР, викладеному в останніх двох універсалах: «Не тільки демократичні свободи, проголошені нами – свобода слова, преси, сумління, спілок, страйків і організацій, але й ті соціально-економічні реформи, які проголошені нашими універсалами й законами: закон земельний, закон про робочий день, про

²⁰⁶ Там само.

²⁰⁷ Там само. С. 72-73.

²⁰⁸ Грушевський М. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали . С. 72-73.

контроль над продукцією й кредитом, про державну монополію торгу важливішими товарами широкого вжитку і таке інше, всі вони залишаються цілими і непорушними. Не може справдитися надія противників цих реформ, що нинішня війна спалить і їх з анархією, з більшовизмом, з усобицю!»²⁰⁹.

Варто звернути увагу на долю Українських установчих зборів, вибори яких були призначені на 27 грудня 1917 року. Через більшовицький наступ на територію України їх проведення стало неможливим. Після повернення ЦР до Києва питання знову стало актуальним. Грушевський присвятив цьому статтю «Установчі збори чи парламент?»²¹⁰.

Це була дискусія навколо потреби скликання зборів. Грушевський вважав, що Установчі Збори були потрібні в розпалі революційних подій 1917 року. На березень 1918 р. він вважав, що революція стихала та закінчувалась, і не треба було її затягувати навмисно скликаннями зборів. Він писав, що ЦР зробила все потрібне, що мало би зробити Установчі Збори. Тому він закликає до якнайшвидшого переходу до конституційного життя. Тому за сприянням Грушевського ЦР прийняла конституцію УНР, хоча і в останній день свого існування, завершивши таким чином процес формування державності в Україні.

Одна з найгостріших проблем з якою стикнулась ЦР була проблема української армії. Попри звинувачення Грушевського у антивійськовому характері держави, в збірці «Підстави великої України» – українська армія розглядалась як один з атрибутів незалежної держави. Він вважав, що саме армія має стати на захисті української демократії та соціалізму: «Але коли держава має стати палядіюмом демократичних вільностей, заборолом соціалізму, ареною національної згоди, то, навпаки, на сторожу сих соціальних скарбів повинні стати якраз такі люди, котрі б цінили сей внутрішній зміст, ті вартості, які містить у собі ся держава»²¹¹.

Після більшовицько-української війни, Грушевський зрозумів, що УНР без армії як тіло без води – неможливе для існування: «Ще далеко перед

²⁰⁹ Там само. С. 74-75.

²¹⁰ Там само. С. 77-79.

²¹¹ Грушевський М. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали . С. 51.

страшним розвалом війська, яким нам довелося пережити, один із найважливіших моментів нашого недовгого, але скорого життя, було ясно, що відразу, при тій дезорганізації, яку ми маємо всередині, і при тих небезпеках, які чигають на нас з усіх сторін навколо, – міліційна служба нас не забезпечить від спекуляції на нашу слабкість, і нам якийсь час буде доконче потрібна хоч невеличка, але добре, тверда, дисциплінована армія»²¹².

Однак, він продовжував, що армія повинна мобільно трансформуватися у міліцію і навпаки, залежно від обставин: «Плян, вироблений нашим військовим міністерством, побудований на принципах територіального устрою, так що без труднощів кожної хвили можна перейти від армейської до міліційної системи»²¹³. Грушевський вважав, що: «армія добровольців або поліційна, – і підкреслював що на той момент, – Ще довгі часи добра постійна армія буде необхідною для України»²¹⁴. Він писав, що армія має бути: «справою усього громадянства, справа всенациональна і все державна»²¹⁵. Надалі наголошує на важливості армії в даний момент для того, щоб захистити всі українські цінності: «Але поставити її так, повторюю, можна не паперовими законами і розпорядженням, навіть не багатими асигнуваннями, а живою працею самого громадянства, Як постелить воно тут собі, так і виспить. І постелити треба дуже добре, тепер же, зараз, бо від цього залежить уся дальша доля нашої держави, нашої нації, нашої культури й демократичних і соціальних здобутків трудящих мас»²¹⁶.

Отже, на початку революції ідея незалежності була радикальною та нерациональною серед членів ЦР. Грушевський вважав, що на 1917 р. не існувало фундаменту, тобто значної кількості українського національно свідомого населення, на якому би будувалась самостійність України. Михайло Сергійович вважав, що лише зріла українська нація зможе досягти незалежності.

²¹² Там само.

²¹³ Там само.

²¹⁴ Там само.

²¹⁵ Грушевський М. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали. С. 52.

²¹⁶ Там само.

З однієї сторони проголошення незалежності УНР в Четвертому Універсалі можна вважати вимогою часу і ситуації в якій перебувала Україна. Війна з більшовиками та прагнення миру спонукали Грушевського та ЦР погодитись перейти на платформу самостійництва. З іншої сторони, можна вважати що процес державного будівництва як основа незалежності розпочався з формування самої ЦР, і почав пришвидшуватись з кінця літа 1917 р., коли було окреслено межі української автономії і почалось встановлення місцевої української влади, підконтрольній ЦР.

Чотири універсали, закони про національно-персональну автономію національних меншин в Україні, закон про громадянство, про генеральний суд, про утворення війська, про випуск кредитових білетів, земельний Закон ЦР, міжнародні договори, різні державні акти та Конституція УНР, початок процесу формування армії лише свідчить про наявність усіх атрибутів незалежної держави. Всупереч самостійності УНР, Грушевський бачив майбутню Україну в складі федерації держав чи то Європи, чи то світу.

2.3 Візія соціально-економічного майбутнього України

Грушевський вважав себе виразником інтересів українського селянства. Він вірив, у процесі будівництва української державності, інтереси селянства мають бути забезпечені повною мірою. Михайло Сергійович вірив, що майбутнє України великою мірою залежить від селянства: «Я глибоко переконаний, що в українськiм життi мають будучність, матимуть вплив, встоються тільки ті елементи, які стоятимуть у тіснiм і щирiм контактi з селянською масою, матимуть її потреби й інтереси на оці й ними орієнтуватимуться, і як підстава української стихії спеціально, і як основа соціальної й економічної структури нашого краю взагалі селянство залишиться фундаментом, на якому треба будувати все. Тільки те буде міцне, що збудується на нiм, і горе тим течіям, партіям, плянам і замірам, котрі будуть іти проти нього – вони осудять себе на животіння або зникання, коли не розіб'ються о цей камінь в один гарний день відразу і дорешти»²¹⁷.

²¹⁷ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / ред. М. Мироненко, Київ: Товариство «Знання України», 1991. С. 112

Селянство та українство, фактично, були для Грушевського синонімами. Майбутнє автономії чи самостійності України залежала лише від національних почуттів та самосвідомості селянства і він писав: «Україна зможе встати тільки тоді, коли встане наново цей скинений у безодню п'їтьми й несвідомости титан, цей позбавлений зору і сили, обстрижений з своєї політичної й національної свідомости Самсон. Треба було тільки подати йому цю чудотворну воду свідомости – тільки ж усе оду не було, бо стеріг його пильно стоголовий цербер старого режиму»²¹⁸.

Грушевський вважав, що вся державна машина та органи самоврядування та «публіцистика, школа, література, агітація, живим словом, взагалі всі засоби повинні піти в тій напрямі, щоб підняти в селянстві самопочуття, навчити його дивитися на себе не як на послідніх людей, якими їх зробив старий режим, а як на хазяїна землі. А разом і перейнятись і свідомістю того, що така роля накладає й великі моральні обов'язки. Що селянин, покликаний республікою до участі в усіх органах самоврядування в законодатній роботі, в державній діяльності в широкім значенні слова, не може бути темною, непросвіченою, несвідомою людиною, ставити себе в смішне положення, давати кому-небудь привід до кепкувань з його невміння розібратись в справах, знайтися в обставинах»²¹⁹.

Грушевський в загальному застерігав українців не захоплюватись соціально-економічними моделями інших держав при будівництві своєї, де його головним аргументом був: «Наша історія йшла відмінними дорогами»²²⁰. Тому, він вірив, що при будівництві української автономії та державності потрібно головною мірою звертатись до власних державотворчих традицій та запозичувати лише те, що стане корисним для українців. Так він закликав українців до збереження власної самобутності²²¹. Грушевський вважав, що український народ повинен будувати державність, базуючись на українських традиціях, звичаях, менталітеті і культурному колориту. Будь-яка

²¹⁸ Грушевський М. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали . С. 39-41.

²¹⁹ Грушевський М. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали . С. 39.

²²⁰ Там само. С. 39-41.

²²¹ Там само. С. 47.

західноєвропейська форма організації державності б не вирішила власне українські проблеми, насамперед західноєвропейська модель держави не була підлаштована під реалії українського менталітету початку ХХ століття.

З осені 1917 р. Михайло Сергійович почав займатись розробкою земельної реформи в Україні. З його споминів, можна простежити, що ні Грушевський, ні інші діячі ЦР не бачили шляху до швидкого розв'язання земельного питання. Ось так він описує ймовірний варіант вирішення цієї проблеми: «Організації й партії українські стоять на тім, що земля повинна бути в руках тих, хто на ній працює. Землі казьонні, удільні, монастирські і великі поміщицькі маєтки повинні бути забрані, а від поміщиків по справедливій оцінці їх коштів і прав маєтки треба викупити коштом українського краєвого скарбу (казни) і роздавати в користування людям, які будуть на тій землі працювати. Український сейм обміркує, як сю справу перевести: скільки землі залишити у теперішніх землевласників, яким способом відібрати від них лишки — за яким викупом, і як наділяти потім людей землею з того земельного фонду»²²².

Від ефективного вирішення цієї проблеми фактично залежала доля України. ЦР почала втрачати підтримку населення саме через невизначеність та не одностайність членів ЦР у питання розподілу землі. Коли більшовики видали декрет про землю, за яким земля роздавалась селянам, позиції ЦР сильно похитнулись. З цим та комплексу інших причин було пов'язано, що УНР у розпалі більшовицько-української війни, по великому рахунку не було кому захищати. Грушевському та діячам ЦР судилось повторити помилку невирішеності земельної реформи згодом в умовах фактичної німецької окупації, що коштувало їй поваленням влади ЦР.

Грушевський вбачав причини відкладення вирішення земельного питання у тому, що, як він згадував «Се справа складна, котру треба добре обміркувати, щоб не скривдити непотрібно людей, не витворити даремного і шкідливого заколоту... — і умовами для досягнення її вирішення, він вбачав у тому що —

²²² Грушевський М. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали . С. 49.

треба насамперед укріпити свободу, здобути волю Україні, автономію, а тоді трудящий народ буде хазяїном на Україні і упорядкує земельну справу на українській землі так, аби було для нього найкраще і щоб до неї ніхто сторонній не мішався»²²³.

Грушевський розглядав Україну як країну з великими економічними потугами: «Вона має своє море і гори, великі ріки, світові транзитні шляхи, велику масу родючого ґрунту, умови для доброго догляду худоби, запаси лісу і водні сили, вугілля і залізо – сі дві основи сучасного промислу, інші метали і мінерали, кліматичні місця і лікувальні курорти, а до того, головне, людність робочу, енергійну, кріпку, що зростає швидко, одним словом – всякі підстави для того, щоб стати країною багатою, економічно незалежною, а не такою відсталою і занедбаною як тепер»²²⁴.

Щоб скористатись всіма можливостями, які надає економічні багатства України потрібно було здобути автономію. Автономія, на думку Грушевського, надала б право українцям самим розпоряджатись економічними справами українських земель. Також він писав про майбутнє приватної власності у відношенні до робітничого класу в Україні: «Справедливо було б, щоб фабрики й заводи, так само як і руди і шахти, ліси і води і всі багатства земні, належали до самих трудящих або до краю, до автономної України. Поки ж знайдеться для того відповідний спосіб, щоб задовольняв робітників, не шкодив розвиткові промислу – поки фабрики, заводи і великі промисли зостаються у володінні приватнім, треба дбати про те, щоб сили робітника шанувалися, його праця нагороджувалася справедлива До сього повинний бути заведений 8-годинний робочий день, а для неповнолітніх і того нижчий. Недільний спочинок повинен шануватися твердо. Мають бути заведені пенсії на старість і каліцтва Треба уставити розмір заробітку, нижче котрого робітник не має діставати»²²⁵.

Після проголошення самостійності УНР Михайло Сергійович вважав, що уряд повинен розроблювати потужні економічні проекти для розвитку

²²³ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть . С. 117.

²²⁴ Грушевський М. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали . С. 48.

²²⁵ Там само. С. 49.

промисловості та сільського господарства. З цього приводу він писав: «Республіка наша, ставши єдиним власником усіх підземних багатств краю, повинна повести насамперед широку гірничу розвідку і експерту щодо них, а потім і широку та всесторонню експлуатацію, – далі, вказуючи на органи, яким варто цим займатись, Вона ж, через економічну раду, через інші урядові й напіврядові установи, повинна також дати їй більших розмах, і більшу широту і різносторонність фабричному й заводському промислові»²²⁶.

Грушевський вважав, що економічна політика Росії на території України призвела до неймовірного занепаду. Він писав, що все чого змогла досягти Росія в економіці України це: «Виріб деяких залізних фабрикатів, найбільш грубих і примітивних, цукрова й горільчана просило вість – це все, що ми мали»²²⁷. Він писав, що Україна має все необхідне для потужного розвитку металургії, хімічної, текстильної та скляної промисловості, виробництва порцеляни і фаянсу та його експорту. Грушевський вважав, що економіку України варто якомога швидше привести до ладу, аби відновити повноту економічного життя. Він хотів, щоб «заробіток і рента з природних багатство нашого краю йшла нашому народові. Воно потрібне також і для того, щоб збільшити поємність нашої країни: щоб індустріалізацією її відтягнути від землі той надмір рук, які прагнуть знати собі працю коло неї, а яких вона при теперішнім стані хліборобської культури не може коло себе знайти. Щоб приріст нашої людности не кидав рідної землі й не розпорошувався, шукаючи країн ще з більш екстенсивною хліборобською культурою, де знайшлись би вільні землі для такої ж примітивної культури»²²⁸.

За політичними переконаннями Михайло Сергійович був соціалістом у найкращому розумінні цього слова, поки розуміння соціалізму не було спаплюжене більшовиками. Тому майбутню Україну він також розглядав як соціалістичну демократичну республіку: «Нашій народній державі ставимо грандіозні завдання: не тільки зверхню охорону ладу й порядку, яку ставить

²²⁶ Там само.

²²⁷ Грушевський М. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали . С. 49.

²²⁸ Там само. С. 34.

собі звичайна буржуазна держава, хоч би й буржуазна республіка, але і переведення й поглиблення правдивого, послідовно розвиненого демократизму і можливе наближення до соціалістичного ладу, оскільки воно можливо в реальних обставинах кожного моменту, на кожному повнім щаблю нашого життя»²²⁹.

Він прагнув щоб українська державність наблизилась до соціалізму, в той час розуміючи, що це і не є цілком реальним. Він хотів, щоб українська модель державності виконувала такі функції як: «...охорони прав, інтересів і впливів економічно слабших, регуляції економічних і політичних прав на їх користь, створення можливо сприятливих інтересів для праці активної, а не для економічних впливів рантє пів капіталістів. Бажаємо перебудови всієї державної і соціальної будови в інтересах можливо збільшеної продуктивності і можливо рівномірного розподілення її продуктів між громадянством, – продовжуючи писати про своє бачення соціалістичної моделі України він наголошував, – Що ця держава повинна бути свобідна від імперіалістичних забаганок, від потягів до панування, до експлуатування наших народів, я вже сказав. Але вона повинна бути міцним захистом і оборонною свого народу і краю, і відповідно до того конструйована. І знов таки її сили супротивлення, сили охоронної, повинна пильнувати як ока в голові так само українська демократія. Повинна зробити її силу своєю справою й держати її в своїх руках, не здаючи в руки чи власних преторіанців, чи сторонніх держав-охоронниць»²³⁰.

Також соціалістичний устрій означав для Грушевського, що: «Ми відкидаємо поліційно-бюрократичний устрій і хочемо оперти нашу управу на широких основах самоврядування, зіставляючи адміністрації міністеріальні тільки функції загальної контролі, координування і заповнювання тих прогалин, які можуть виявлятись в діяльності органів самоврядування. Впливи бюрократії таким чином будуть дуже обмежені. Школа має стояти під завідуванням почасти загальних, органів самоврядування, почасти національних органів, вибраних національними союзами, і вплив

²²⁹ Там само. С. 47-48.

²³⁰ Грушевський М. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали . С. 48.

правительственного центру на напрям шкільного виховання зводиться до розмірів дуже малих»²³¹. Щодо церкви в такому типі держави, він вважав: «Церква має бути відділена від держави, духовенство таким чином виходить з-під усяких формальних впливів її і перестає бути державним урядовцем тої чи іншої релегії, яким воно було, прикладом, у старій Росії»²³².

Завданням української демократії, на його думку було те, що: «Вона повинна взяти за свою справу укріплення ідеї української демократичної державності, її поширення в громадянстві, виховання його в почуттях обов'язку перед нею, як найвищого стимулу громадського життя, який повинний об'єднати всю людність, увесь нарід її в однім пориві, перемагаючи партійні різниці і розбіжності там, де зачинаються основні інтереси держави»²³³.

Отже, Михайло Грушевський вважав, що інтереси селянства повинні бути найбільше задоволені в процесі будівництва української державності. Грушевський вбачав в Україні величезний економічний потенціал, який можна було використати лише за умови повного контролю українцями над своїми внутрішніми справами.

Проблема земельного питання, рішення якого очікувало чисельне українське селянство, стояло кісткою в горлі для Грушевського та ЦР. Вони не змогли ефективно вирішити цю проблему, що поставила керівництво УНР в глухий кут. Можна стверджувати, що незадовільна ситуація в економічному секторі України, а тим паче, невирішеність земельного питання, зумовило втрату населенням підтримки та симпатій до ЦР. Грушевський, будучи палким соціалістом, розроблював земельну реформу по такому ж принципу, що не сподобалось німцям, які почали поряdkувати в Україні з весни 1918 року. Власне непоступливість Грушевського та діячів ЦР, насамперед, у земельній реформі стало фатальним для УНР, спричинивши її падіння.

Соціалістична та демократична Україна була прагненням для Грушевського. Для нього соціалістичний уклад для України означав охорону

²³¹ Там само.

²³² Там само.

²³³ Грушевський М. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали. С. 34-38.

прав, інтересів та впливів економічно слабших, та регуляції економічних і політичних прав на їх користь. Також це створення економічних можливостей для всього населення. При можливості рівномірне розподілення продуктів між громадянством. Він вважав, що держава має бути вільна від імперіалістичних забаганок. Однак, ядром такої соціалістичної держави мало би бути широке місцеве самоврядування, принципи децентралізації та демократії.

2.4 Погляди на духовний розвиток вільної України

Перед Україною в 1917 році постали великі можливості у проведенні власної культурної політики. Науково-освітня та культурна ситуація, що дісталась у спадок ЦР та УНР від більш ніж столітньої русифікації, була надзвичайно несприятливою для української культури.

Українські міста були русифіковані, україномовне населення складало меншість. Українці не мали можливості навчатись рідною мовою. В русифікованих містах проживало грамотне населення та інтелігенція, коли в україномовних селах було все навпаки. До того ж, українські селяни не були національно свідомою частиною населення, що фактично і визначило поміркований автономний курс ЦР, який навіть тоді, для Грушевського здавався радикальним²³⁴. Проживання значної кількості національностей в Україні зумовив курс ЦР в наданні їм прав як національним меншинам.

В статті «Чи Україна тільки для українців?» Грушевський писав, що: «Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людности, служити їй, а не обдирати, не експлуатувати для себе»²³⁵. Однак, він наголошував, що для успішного будівництва автономії потрібний сильний український рух та його єднання з національними меншинами задля цієї мети: «Ми всі, все свідоме громадянство, повинні вважати це все своїм ділом, не

²³⁴ Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія М. Грушевського. С. 88.

²³⁵ Грушевський М. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали . С. 138-140.

випускати з свої рук – і стати елементом державним!»²³⁶. Він знав, що перед тим, як стати потужним українським рухом існує величезна потреба в створенні передумов для цього: «Потреби української національної роботи – організаційної, літературної й політичної – такі великі тепер, що стараємося відставляти від неї як найменше сил, і тому завсіди готові залишити кожне місце в руках людини нам созвучної, суголосної, що стоїть на гнуті інтересів краю й його людности, признання прав і потреб української більшости при забезпеченні прав меншостей»²³⁷.

Поява статті «Народностям України» викликана становищем національних меншин в Україні. Суть статті полягає у тому, що українці не будуть панівною нацією на кшталт росіян, а демократичний лад забезпечить рівні права та можливості для всіх народів України²³⁸. У статті Грушевський закликає представників всіх народів допомагати ЦР у встановленні автономії в Україні²³⁹. Грушевський перелічує найчисельніші меншості України та завіряє їх у рівних правах та можливостях на рівну з українцями: «Право національних меншостей буде забезпечене!»²⁴⁰. Він вважав, що потрібно уживатись з національними меншинами України, і насамперед встановити особливий зв'язок з євреями, бо: «насамперед він найчисленніший, найтривкіший і найтісніше зв'язаний з нашим краєм»²⁴¹. Поруч з росіянами він ставив малоросів як когорту зденаціоналізованих українців і писав: «Доволі скоро переважна частина сього елемента розійдеться: почасти вийде назад з України до Великої Росії, почасти знову розпливеться в українським елементі і зв'яжеться з ним. Треба терпеливо вичекати сього процесу, не вносячи непотрібного роздражнення, не обгострюючи відносин гвалтовною українізацією, поступаючи розважливо й можливо м'яко в переведенні тих вимог, які дійсно

²³⁶ Там само. С. 140.

²³⁷ Грушевський М. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали. С. 140.

²³⁸ Там само. С. 136.

²³⁹ Там само. С. 137.

²⁴⁰ Там само.

²⁴¹ Там само. С. 138.

ставляться принципом української державности, становищем української мови як мови державної й т. ін.»²⁴².

Україна для Грушевського це не панування титульної української нації, а спільна праця усіх народів на благо України. В українців бракувало навичок державного управління, тоді як інші національні меншини служили Російській імперії в її владних органах на території України і мали такий цінний досвід. Грушевський хотів, щоб такі досвідчені люди продовжували працювати, але вже над розбудовою української системи владного управління²⁴³.

У статті «Культура краси і культура життя» він звертає увагу на культурно-творчі та державницькі здібності українського народу. Він писав, що: «У нас занадто гарна література, музика, мистецтво, в порівнянні з нашим убожеством у громадській і політичній роботі! – і далі наводить влучне порівняння у відмінності цих здібностей, – Справді, як легко у нас зібрати великий і гарно зіспіваний хор, і як – виявилось – трудно зладити добрий, дисциплінований курінь на оборону українських вільностей! Скільки у нас цілком порядних або й добрих поетів, белетристів, публіцистів, – і як трудно знайти порядного комісара»²⁴⁴.

Михайло Сергійович з прикрістю визнає відсутність в українців державницьких навиків. З цієї перспективи, Грушевський і не вірив, що українці готові на незалежність України. Він вважав, що українців починати слід вести довгою стежиною автономії задля формування українців як політичної нації: «Ми досі свою увагу звертали майже виключно на культуру краси, слова, форми – і коли доля поставила нас перед завданнями будови державного, соціального й економічного ладу, в таких невимовно тяжким обставинах, після трилітньої небувало руїнної війни, серед усобиці і анархії, – в повній наготі виявилась недостача у нас сил практичних, організаційних, адміністративних, технічних, – і продовжував, – Добра конституція варт ніша

²⁴² Там само. С. 139.

²⁴³ Грушевський М. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали . С. 139.

²⁴⁴ Там само. С. 30.

від геніальної поеми, і добри земельний закон займе місце в нашій національній бібліотеці поруч Шевченкового «Кобзаря»²⁴⁵.

Михайло Сергійович хотів бачити в нових поколіннях українців не культурників, а державників: «Покоління, яких жде Україна тепер, повинні бути людьми діла реального, практичного – спеціалісти-адміністратори, фінансисти, економісти, знавці військового й морського діла, техніки різних категорій...Треба в цей бік якраз обернути всі здібності, всі таланти, нинішніх і найближчих поколінь»²⁴⁶.

Грушевський був палким прихильником розвитку української освіти та науки. Він вважав, що шкільну систему потрібно переформувати наступним чином: «Сіть спеціальних шкіл після цього мусить бути сильно розширена: в кожній землі (окрузі) повинна бути принаймні одна вища спеціальна школа. Школи теоретичного характеру, які потроху вчать усього і нічого спеціального, повинні дати місце школам, які готують спеціалістів з різних спеціальностей; їх має бути якнайбільше, і на їх організацію повинна звернутись увага, тим часом, як школи з перевагою наук гуманітарних, взагалі теоретичних, які мають на меті загальну політичну чи гуманітарну освіту, повинні мати значення побічне при спеціальнім, а не служити альфою і омегою освіти»²⁴⁷. Так виглядав для нього весь процес навчання середньостатистичної людини: «Думаю, що середня школа мусить бути не довша шести літ (після добре організованої чотирилітньої нижчої школи), щоб почавши в шість літ навчання, в 16 літ можна було перейти до вищої освіти – спеціальної і загальної. Вищу школу загальну, як то не раз проектувалось, треба б відділити від спеціальної, організувати її нормальний круг у два роки, поділивши на кілька груп: з перевагою наук політичних або реальних, і дати змогу віддати найкращі роки спеціальній підготовці в школі й практиці»²⁴⁸.

²⁴⁵ Там само.

²⁴⁶ Грушевський М. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали . С. 31.

²⁴⁷ Там само. С. 32.

²⁴⁸ Там само.

У статті «Велика Україна», він все таки наголошував, що в Україні мусять бути не лише державники і технічні спеціалісти, а що і треба не забувати про культуру, науку та мистецтво. Він вважав, що академія наук, національна бібліотека, музеї та архіви мають бути атрибутом кожного українського регіону²⁴⁹. Він вважав, що не потрібно створювати багато нових університетів, а варто реформувати ті, що існували і зробити їх потужними осередками української науки²⁵⁰.

Отже, після Лютневої революції в ЦР відкрились нові можливості для формування культурницької політики в Україні, яка більше ста років русифіковувалась. Спадком такої політики виявились русифіковані міста, відсутність україномовної освіти та науки. Для вирішення такої масштабної проблеми Грушевський вважав, що при розбудові української державності всі національні меншини повинні працювати на благо України, гарантуючи при цьому рівні права та можливості для всіх народів. Грушевський вважав, що в українців потрібно виховувати державників, адміністраторів, технічних спеціалістів, але і не забувати про українську культуру, традиції та звичаї. Він виступав за створення потужної шкільної та університетської системи в Україні, яка б з українців робила національно свідомих патріотів своєї держави.

По приїзді до Києва Грушевський почав активну публіцистичну діяльність, яка виконувала кілька функцій. Вона стала засобом творення української політично свідомої нації, вводили українство в ідейне та організаційне русло, надавали політичну платформу Української революції та наповнювало смислом український рух. Публіцистика була популярною, глибокою та актуальною за змістом. Вона безпосередньо вплинула на формування національної свідомості в українців, а також на хід подій Української революції загалом.

Грушевський спочатку був прихильником автономії, яка б означала право країни самим керувати всіма своїми внутрішніми справами, віддаючи

²⁴⁹ Там само. С. 36.

²⁵⁰ Там само. С. 37.

прерогативу зовнішньої політики, формування війська та флоту повноваженням федеративним органам. Ідея автономії зазнала краху з більшовицько-українською війною, тоді як принцип федералізму завжди супроводжував Грушевського, бо у ній він вбачав політичну формацію майбутнього. Спочатку ідея незалежності вважалась радикальною, бо не існувало великої кількості національно свідомого населення та українських державників, які б склали основу незалежної держави. Однак, уся державотворча діяльність ЦР заклала передумови для самостійності. І все ж таки перехід на платформу самостійництва і проголошення незалежності стала вимогою часу аби протистояти більшовикам і заключити мир з Четвертними державами як самостійна держава.

Михайло Грушевський вважав, що інтереси селянства є понад усе при будівництві української державності. Грушевський вбачав в Україні величезний економічний потенціал, який можна було використати лише за умови повного контролю над своїми внутрішніми справами. Земельне питання залишалось невирішеною до кінця проблемою. Її невирішеність стала причиною роздратування німців, які організували та сприяли гетьманському перевороту. Соціалістична та демократична Україна була метою Грушевського, в якій соціалістичний уклад для України означав би створення рівних можливостей для всіх, при сприянні економічно слабшій частині населення. Така держава повинна бути інструментом людського благоустрою при широкій децентралізації та демократичних засадах. Незважаючи на негативний спадок русифікації, Грушевський намагався використати його у цілях побудови української автономії та державності. Він виступав за єдність українців та національних меншин, які принесли б користь у праці на благо Україні. Він хотів бачити потужну шкільну та університетську систему, яка робила б з українців національно свідомих державників, досвідчених адміністраторів та різних технічних спеціалістів, не забуваючи при цьому про розвиток української культури.

ВИСНОВКИ

Після Лютневої революції в українського народу підросійської України з'явився шанс на отримання власної державності після більш ніж сторічного перебування в складі Російської імперії. З точки зору сучасності ми можемо бачити помилки та прорахунки, які зробили керівники ЦР у важливих моментах Української революції, які не призвели до досягнення її мети – Української державності. Це був надто складний шлях при надзвичайно несприятливій ситуації, яка склалась в Україна на початок 1917 р.

Ми досягли мету дослідження, яка полягала у з'ясуванні ролі Грушевського в Українській революції в добу керівництва ним ЦР. В процесі досягненні мети ми вирішили усі поставлені завдання.

Аналізуючи роль М. Грушевського у формуванні та діяльності органів української влади на початку Української революції та внеску у виробленні політичного курсу української влади ми дійшли висновку, що авторитет Грушевського як лідера українського руху був засвідчений обранням його главою ЦР як загальноукраїнської політичної платформи. Він зміг зрозуміти, що українці отримали шанс відновити свою державність, тому обрав цілеспрямований курс ЦР на автономію України. Він зміцнював позиції ЦР, легітимізуючи її всеукраїнськими з'їздами, які надавали їй

загальноукраїнського представництва та парламентського характеру. Після відмови ТУ визнати автономію України Грушевський зрозумів, що потрібно власними зусиллями будувати автономію, що засвідчив Перший Універсал. Незважаючи на поступливий для ТУ Другий Універсал, ЦР та Грушевський продовжили свій визначений курс.

Ми простежили політичну діяльність М. Грушевського як лідера Української Народної Республіки і дійшли висновку, що з проголошенням УНР Грушевський продовжував розбудову української державності, надаючи їй всіх атрибутів повноцінної держави. З бурхливим періодом більшовицько-української війни та німецько-австрійської окупації, Грушевський не відходив від політичної активності й надалі тримав курс на розбудову української державності всупереч усім несприятливим обставинам. Маючи великий вплив у ЦР та авторитет серед українців, Грушевський безпосередньо впливав на хід української революції. Однак він не зміг використати свій вплив та авторитет повною мірою в цілях, яких ставила ЦР та особисто Грушевський. Лише гетьманський переворот змусив Грушевського відійти від активної політичної діяльності.

Ми проаналізувати еволюцію державницького проєкту М. Грушевського від автономії до незалежності України ми підсумували, що Грушевський був прихильником автономії, яка б означала право країни самим керувати всіма своїми внутрішніми справами, віддаючи прерогативу зовнішньої політики, формування війська та флоту повноваженням федеративним органам. Ідея автономії зазнала краху з більшовицько-українською війною, тоді як принцип федералізму завжди супроводжував Грушевського, бо у ній він вбачав політичну формацію майбутнього. Ідея незалежності вважалась радикальною, так як не було великої кількості національно свідомого населення та українських державників, які б склали основу для формування незалежної держави. Перехід на платформу самостійництва і проголошення незалежності стала вимогою часу аби протистояти більшовикам і заключити мир з Четвертними державами як самостійна держава.

Ми висвітлити бачення керівником УЦР соціально-економічного облаштування та духовного життя нової Української держави та підсумували, що інтереси селянства були понад усе при будівництві української державності для Грушевського. Він вирів, що економічні багатства України пропонували великі можливості для розвитку промисловості та сільського господарства. Соціалістичне вирішення аграрного питання стало причиною роздратування німців, які організували повалення ЦР гетьманським переворотом. Згідно з Грушевським соціалістичний уклад для України означав би створення рівних можливостей для всіх, при сприянні економічно слабшій частині населення. Така держава повинна бути інструментом людського благоустрою при широкій децентралізації на демократичних засадах. Незважаючи на негативний спадок русифікації, Грушевський намагався використати його у цілях побудови української автономії та державності. Він виступав за єдність українців та національних меншин у праці на благо України. Він хотів бачити потужну шкільну та університетську систему, яка робила б з українців національно свідомих державників, досвідчених адміністраторів та різних технічних спеціалістів, не забуваючи при цьому про розвиток української культури.

І до сих пір, розуміння Грушевським соціалістичного типу побудови української державності залишається радше незбагненим, і місцями заплутаним. Українська демократично-соціалістична держава Грушевського не була втілена в реальність та залишились лише на папері, або ж у думках вченого. Прихід більшовиків до влади в Україні лише спотворив розуміння соціалізму Грушевського. Тому дана проблема потребує подальшого детальнішого дослідження.

Список використаних джерел та літератури

Джерела:

1. Грушевський М. Вибрані праці/ Упоряд. М. Галій, Нью-Йорк: Демократичний Український координаційний центр Америки, 1960. 264 с.
2. Грушевський М. В сімдесяті роковини Кирило-Мефодіївського братства / Редкол. : П. Сохань, І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ», 2008. Т. 11. С. 239-240.
3. Грушевський М. Історія України: приладжена до програми вищих початкових шкіл і низших клас шкіл середних. Київ-Відень: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1920. 217 с.
4. Грушевський М. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали / ред. Л. Винар. Нью-Йорк, Київ, Львів, Торонто, Мюнхен: Українське історичне товариство, 1992. 278 с.
5. Грушевський М. Спомини (2). *Київ*. 1989. № 9. С. 108–149.
6. Грушевський М. Спомини (3). *Київ*. 1988. № 11. С. 120–137.
7. Грушевський М. Спомини (4). *Київ*. 1988. № 12. С. 116–139.
8. Грушевський М. Спомини (5). *Київ*. 1989. № 8. С. 102–154.

9. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / ред. М. Мироненко, Київ: Товариство «Знання України», 1991. 240 с.
10. Український національно-визвольний рух. Документи і матеріали. Київ: «Либідь», 2003. 1024 с.
11. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х томах. / [Ред. кол. В.А. Смолій та інші]. Київ: Наукова думка, 1996. Т. 1. 590 с.
12. І Універсал української центральної ради до українського народу, на Україні й поза Україною суцього. URL : <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-1.html> (дата звернення: 24. 08. 2021).

Література:

13. Байдак Т., Болотова В. Проблема консолідації в контексті соціологічних поглядів М. С. Грушевського. *Духовна культура України перед викликами часу* : тези доп. учасників ІІ всеукр. наук.-практ. конф. Харків, 2019. С. 45-47.
14. Блохин Д. Державотворча діяльність М. Грушевського на тлі українсько-національно визвольної боротьби (1917-1921). *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2017. Вип. 87. Серія «Історичні науки». С. 57-79.
15. Верстюк В. Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М. Грушевського. Видавництво «Світ». Львів, 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 5-16.
16. Винар Л. Автобіографія Михайло Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело до вивчення його життя і творчості. Торонто; Нью-Йорк; Мюнхен: Українське історичне товариство, 1974. 37 с.
17. Винар Л. «Вісти з Української Центральної Ради у Києві» з 1917 року. *Український історик*. 1978. №1-3. С. 140-159.
18. Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації. Київ, Нью-Йорк, Торонто: Фондація ім. О. Ольжича, 1995. С. 302.
19. Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації. *Український історичний журнал*. Київ, 1996. №5. С. 149-153.

20. Галда П., Казакова Л., Хлевной Р. Суспільно-політичні погляди Михайла Грушевського. *Наукові публікації кафедри міжнародної політики Ужгородського національного університету*. Ужгород, 2014. С. 267-286.
21. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. 2 вид. Київ: Генеза, 2000. 249 с.
22. Єремійв М. За лаштунками Центральної Ради. *Український історик*. 1968. №1. С. 94-104.
23. Забейворота Т., Нікітін В. Концепція децентралізації в поглядах М. С. Грушевського. *Теорія та практика державного управління*. Харків, 2015. №2. С. 49-56.
24. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. Інсбрук: Buchdruckerei und Verlag «Biblos», 1960. 721 с.
25. Копиленко М., Копиленко О. М. С. Грушевський і деякі проблеми розбудови Української держави. *Український історичний журнал*. Київ, 1996. №5. С. 28-37.
26. Корольов Г. «Відложивши федерованне...» : Михайло Грушевський у контексті державницької політики Центральної Ради. *Збірний науковий праць «Гілея (науковий вісник)»*. Київ, 2009. №20. С. 43-48.
27. Корольов Г. Ідея чорноморської федерації у поглядах Михайла Грушевського. *Український історичний журнал*. Київ, 2011. №6. С. 68-79.
28. Крот В. Проблема єдності українських земель у творчій спадщині М. Грушевського. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Київ, 2007. №91. С. 33-34.
29. Лозовий В. Погляди Михайла Грушевського на соціальну базу Українського державотворення в період революції 1917-1921 рр. *Вісник Кам'янець-Подільського Національного університету ім. Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський, 2014. №7. С. 91-97.
30. Модрич-Верган В. Михайло Грушевський як публіцист. *Записки наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка*. Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1978. С. 56-98.

31. Нариси історії Української революції 1917-1921 років: науково-популярне видання / редкол. В. Смолій, Г. Боряк, В. Верстюк та ін. Київ: Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2011. Кн. 1. 390 с.
32. Останнє засідання Української центральної ради: чому і чи все ми про нього знаємо? Музей Михайла Грушевського. Київ, 2020. 20 с.
33. Пархоменко В. Мемуаристика про діяльність Української Центральної Ради у червні-листопаді 1917 р. *Сумський історико-архівний журнал*. Суми, 2011. №14-15. С. 86-94.
34. Пиріг Р. Михайло Грушевський «...жив у Києві інкогніто». *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років*. Київ, 2011. Вип. 6. С. 5-20.
35. Пиріг Р. Михайло Грушевський: Суспільне усвідомлення історичної постаті. *Український історичний журнал*. Київ, 2016. №4. С. 4-10.
36. Пиріг Р. Центральна Рада й німецьке військове командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий-квітень 1918 р.). *Український історичний журнал*. Київ, 2007. №2. С. 47-63.
37. Плазова Т. Федералізм та Україна в поглядах М. С. Грушевського. *Збірний наукових праць «Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку»*. Львів, 2007. №19. С. 38-42.
38. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія М. Грушевського. Київ: Критика, 2011. 601 с.
39. Пристайко В., Шаповал Ю. Сторінки біографії М. С. Грушевського в світлі таємних документів ДПУ-НКВС. *Український історичний журнал*. Київ, 1996. №5. С.83-89.
40. Процик А. Державницька концепція Михайла Грушевського під час Визвольних змагань (1917-1921). *Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці «Бюлетень»*. Нью-Йорк, 2017. №43. С. 4-7.
41. Солдатенко В. Внесок М. Грушевського в концепцію української революції. *Український історичний журнал*. Київ, 1996. № 5. С. 3-27.

42. Тельвак В. «Добрий історик, але поганий політик»: рецепція творчої спадщини Михайло Грушевського після 1914 року. *Електронний історичний журнал «Scriptorum Nostrum»*. Херсон, 2015. №1-2. С. 35-64.
43. Феденко П. Михайло Грушевський в науці та політиці. Нью-Йорк: Українська Вільна Громада в Америці, 1967. 16 с.
44. Хоменко В. Михайло Грушевський і Українська партія соціалістів-революціонерів: інформаційний потенціал архівних документів партії. *Архіви України*. Київ, 2018. С. 157-166.
45. Хоменко В. Співпраця Михайло Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів в українській діаспорній історіографії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. «Історичні науки»*. Кам'янець-Подільський, 2019. Т. 29. С. 106-113.
46. Щербак Н. Державотворчі погляди М. С. Грушевського С. 51-53 *Концепція та методологія історії українського права: Збірник матеріалів Наукового-практичного круглого столу (28 квітня 2017 року)*. Київ, 2017. С. 51-53.
47. Kamenetsky I. Hrushevsky's Ideas of a Democratic Political System in Theory and Practice. *Український історик*. 1991-1992 . Вип. 3-4. С. 333-341.